

HECHTING EN VEERKRACHT: EEN SYSTEMATISCHE REVIEW

Masterthese 10ec, juli 2015

Esther Nieuwenhuizen, s1582216

Eerste supervisor: Dr. Hester Trompetter

Tweede supervisor: Linda Cornelissen MSc.

Samenvatting

Binnen de jeugdzorg is een substantieel deel van de kinderen niet veilig gehecht. Onveilig gehechte kinderen lopen risico op psychopathologie en ontwikkelingsproblemen. Veerkracht verwijst naar positieve adaptatie in de context van tegenspoed en is een factor die, gezien haar positieve effecten, mogelijk de schade van een onveilige hechting kan beperken. Een andere mogelijkheid is dat de ontwikkeling van veerkracht afhankelijk is van hechting. Het doel van deze uitgebreide systematische literatuurreview was het onderzoeken van de relatie tussen hechting en veerkracht middels het samenvatten van huidig onderzoek op dit gebied. Een systematische literatuurzoektocht leverde elf artikelen op die een verband tussen hechting en veerkracht bespreken. Deze zijn met elkaar vergeleken op basis van verschillende categorieën, waarbij de focus lag op de operationalisering van hechting en veerkracht, de relatie tussen deze constructen en implicaties hiervan voor de praktijk. De resultaten laten ondanks sterke heterogeniteit in de operationalisering van de constructen zien dat een veilige hechting vaak met meer veerkracht geassocieerd wordt. Onveilige hechting gaat over het algemeen samen met minder veerkracht, al zijn er inconsistente resultaten gevonden wat betreft verschillen tussen de onveilige hechtingsstijlen. Op basis van deze review kan geconcludeerd worden dat een veilige hechting de ontwikkeling van veerkracht ondersteunt. Veerkracht lijkt in bepaalde mate afhankelijk te zijn van hechting. In de selectie van artikelen is veerkracht dan ook vooral als uitkomstmaat benaderd. Echter zijn er ook aanwijzingen dat veerkracht parallel aan hechting een positieve invloed op ontwikkelingsuitkomsten heeft en de mogelijk negatieve gevolgen van onveilige hechting kan beperken. Hoewel een veilige hechting de ontwikkeling van veerkracht vergemakkelijkt, lijken onveilig gehechte kinderen veerkracht te ontwikkelen via andere bronnen. Daarnaast kan veerkracht vergroot worden middels interventies. Vanwege de positieve effecten van veerkracht wordt gepleit voor een meer centrale rol in onderzoek, waarbij de operationalisering van dit construct nauwkeurig beschreven moet worden vanwege haar complexiteit.

Sleutelwoorden: hechting, veerkracht, kinderen, jongeren, adolescenten, literatuurreview.

Abstract

A substantial proportion of children in youth care is not securely attached. Insecurely attached children are at risk for developmental problems and psychopathology. Resilience refers to positive adaptation in the face of adversity and, given its positive effects, could possibly reduce the harm as a result of insecure attachment. Another possibility is that the development of resilience is dependent on attachment. The purpose of this extensive systematic review of the literature was to investigate the relationship between attachment and resilience by summarising current research in this area. A systematic literature search yielded eleven articles that discuss the relationship between attachment and resilience. These are compared based on different categories, with emphasis on the operationalization of attachment and resilience, the relationship between these constructs and implications for practice. Despite strong heterogeneity in the operationalization of the constructs, the results show that secure attachment is often associated with more resilience. Insecure attachment generally goes along with less resilience, although there are inconsistent results regarding differences between insecure attachment styles. Based on this review, it can be concluded that a secure attachment supports the development of resilience. To a certain extent, resilience seems to be dependent on attachment. Therefore, resilience is mainly approached as an outcome measure in the selection of articles. However, there are also indications that resilience has a positive impact on developmental outcomes in parallel to attachment and that it may limit the possible negative effects of insecure attachment. Although a secure attachment facilitates the development of resilience, insecurely attached children seem to develop resilience through other sources. In addition, resilience can be increased by interventions. Considering its positive effects, it is advocated for a more central role for resilience in research, in which the operationalization of this construct must be accurately described because of its complexity.

Keywords: attachment, resilience, children, youth, adolescents, literature review.

Hechting en Veerkracht: Een systematische review

Veel kinderen in Nederland groeien op onder omstandigheden die verre van ideaal zijn voor een goede ontwikkeling. Volgens Matson en Coatsworth (1998) is het ontwikkelen van een veilige hechting één van de fundamentele ontwikkelingstaken van jonge kinderen. Een aanzienlijk deel van de kinderen binnen jeugdzorginstellingen heeft niet de kans gekregen om deze taak op een goede manier te volbrengen en kampt met hechtingsproblematiek.

Hechting

In de eerste levensjaren van een kind is het van groot belang dat het een goede, affectieve relatie met zijn of haar ouders heeft en dat het veilig gehecht raakt. Hechting is een elementair onderdeel van de ontwikkeling en medebepalend voor een gezonde identiteitsontwikkeling (Nederlands Jeugd Instituut, z.d.). De hechtingstheorie van Bowlby geeft een beschrijving van hechting en gehechtheid. Hechting is een interactief proces tussen kind en ouder(s), waarbij een duurzame affectieve relatie gevormd wordt. Om een veilige hechting in een kind tot stand te laten komen, is een sensitief-responsieve houding van de opvoeder belangrijk. Door gevoelig te zijn voor de signalen die het kind afgeeft en hem of haar te geven wat het op bepaalde momenten nodig heeft (bijvoorbeeld troost wanneer het verdrietig is) en tegelijkertijd de autonomie van het kind te respecteren en steun en structuur te bieden, dragen ouders bij aan de ontwikkeling van een veilige hechting. Indien een kind veilig gehecht is, zal in diens gedrag zichtbaar zijn dat het er vanuit gaat dat de opvoeder zijn/haar signalen zal opmerken en hier ook direct en adequaat op in zal gaan als dat nodig is. Het gedrag van onveilig gehechte kinderen zal juist laten blijken dat ze hier niet vanuit gaan. De wijze waarop een kind gehecht is, kan gezien worden als een afspiegeling van de opvoedingsgeschiedenis die het kind met zijn opvoeder heeft (van IJzendoorn, 2008).

Hechtingsgedrag wordt door Bowlby (1969) omschreven als het zoeken van nabijheid, troost en veiligheid wanneer een individu een vorm van stress ervaart. In veilige situaties kan de omgeving juist geëxploreerd worden. Steun zoeken is volgens de hechtingstheorie van Bowlby de primaire strategie van het hechtingssysteem wanneer het geconfronteerd wordt met stressoren (Mikulincer & Shaver, 2007). Door middel van de 'strange situation' onderzoeksprocedure kunnen jonge kinderen op basis van het hechtingsgedrag dat zij laten zien, ingedeeld worden in één van de vier categorieën van hechting. Drie van deze categorieën kunnen beschouwd worden als een georganiseerde strategie om met bedreigende situaties om te gaan waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen veilig gehechte- (B), onveilig-vermijndend gehechte- (A) en onveilig-ambivalent (C) gehechte kinderen (Ainsworth, Blehar,

Waters, & Wall, 1978). De laatste categorie, gedesorganiseerd gehechte kinderen (D), wordt gekenmerkt door de afwezigheid of (tijdelijke) instorting van een georganiseerde strategie (Main & Solomon, 1990). Met de komst van de 'strange situation' procedure werd het voor onderzoekers over de hele wereld mogelijk om op een gestandaardiseerde wijze de determinanten en effecten van verschillen in hechtheid te onderzoeken (van IJzendoorn, 2008). Enkele onderzoekers hebben kritiek op de hechtingstheorie geuit. Deze kritieken hebben betrekking op de beperking van de classificatie van hechtingspatronen, de complexiteit van sociale relaties en temperament (Fraley & Spieker, 2003; Harris, 1998; Rutter, 1995). Ondanks de aanpassing van de hechtingstheorie na empirisch onderzoek zijn de concepten uit de theorie algemeen geaccepteerd en vormend geweest voor therapieën en sociaal (jeugd)zorgbeleid (Berlin, Zeanah, & Lieberman, 2008; Rutter, 1995).

Volgens Bowlby werkt de hechtingsstijl die mensen als kind ontwikkelen door in de rest van het leven. Vroege ervaringen met belangrijke hechtingsfiguren zijn onder andere bepalend voor hoe een individu later met sociale situaties om zal gaan. Dit wordt verklaard door Bowlby's concept van innerlijke werkmodellen (Bowlby, 1969). Deze werkmodellen worden geconstrueerd vanuit de interactie-ervaringen die als kind zijn opgedaan en vormen een basis voor hoe het individu later met zijn omgeving omgaat en in het bijzonder in sociale relaties. De modellen omvatten een geleerd beeld over de (on)beschikbaarheid van anderen en daarbij een beeld van zichzelf als (on)waardevol, (in)capabel en iemand die al dan niet zorg verdient. Een basis van veilige hechting biedt een kind een goede kans op optimale ontwikkeling. Een veilig gehecht kind zal een intern werkmodel kunnen ontwikkelen waarin het zichzelf als waardevol beschouwt, anderen als betrouwbaar en beschikbaar worden gezien, en de omgeving wordt ervaren als uitdagend maar beheersbaar met steun van anderen. Kinderen die onveilig gehecht zijn, hebben een minder gunstig perspectief voor hun verdere ontwikkeling. Zij hebben geleerd zich aan te passen aan een omgeving waarin de hechtingsfiguren niet altijd beschikbaar zijn of hen actief afwijzen/verwerpen. De omgeving wordt ervaren als bedreigend of onvoorspelbaar en chaotisch (Atwood, 2006). Als gevolg van dit aangeleerde beeld van de omgeving en sociale relaties, zullen deze individuen zich op een bepaalde manier gedragen. Een voorbeeld hiervan is een onveilig-vermijnd gehecht individu die agressief gedrag laat zien binnen hechte relaties, omdat hij/zij uit eerdere ervaringen geleerd heeft dat je anderen niet kan vertrouwen, in het bijzonder mensen die dichtbij je staan (Allen & Land, 1999). Interne werkmodellen van hechting blijken dus belangrijk te zijn voor het functioneren van individuen in de maatschappij en binnen sociale relaties. Bowlby's hechtingstheorie helpt hiermee individuele verschillen in adaptief

functioneren beter te begrijpen.

Eerder is al naar voren gebracht dat een veilige hechting belangrijk is voor een gezonde identiteitsontwikkeling van een kind. Veilige hechting is een belangrijke bepalende factor voor mentale gezondheid en wordt geassocieerd met hoger welbevinden (Mikulincer, & Shaver, 2007; Wei, Liao, Ku, & Schaffer, 2011). Indien een kind geen veilige hechtingsstijl heeft ontwikkeld, kan dit negatieve gevolgen hebben voor diens verdere ontwikkeling. In een literatuurreview naar hechting en psychopathologie wordt beschreven dat het interne werkmodel van hechting invloed uitoefent op de emotionele beleving van relaties. Eveneens heeft het invloed op de cognitieve stijl, het reflectievermogen, de coherentie van het denken en de werking van het (autobiografisch) geheugen (Nicolai, 2001). Daarnaast is een relatie gevonden tussen onveilige hechting en gedragsproblemen. Schuengel en collega's constateerden dat de prevalentie van hechtingsstoornissen veel hoger is onder kinderen die in behandeling zijn voor gedragsproblemen dan in de normale populatie. Slechts 7 procent van de steekproef van jongeren met gedragsstoornissen was veilig gehecht, 44 procent onveilig-vermijnd, 15 procent onveilig-ambivalent en 30 procent gedesorganiseerd gehecht (Schuengel, Venmans, van IJzendoorn, & Zegers, 2006). Cijfers over hoe de gehechtheidstypen verdeeld zijn in de 'normale' populatie in Nederland ontbreken op dit moment nog, maar na een grote metastudie werd geconcludeerd dat 62 procent van de kinderen uit doorsnee middenklassegezinnen in Noord-Amerika veilig gehecht is (van IJzendoorn, Schuengel, & Bakermans-Kranenburg, 1999). Onder kinderen die door hun ouders misbruikt, mishandeld of verwaarloosd zijn, ligt het percentage dat onveilig gehecht is met gemiddeld 86 procent weer veel hoger (Cyr, Euser, Bakermans-Kranenburg, & van IJzendoorn, 2010). Er lijkt dus een duidelijk verband te zijn tussen verschillende negatieve ontwikkelingsuitkomsten en een onveilige hechting.

In longitudinaal onderzoek is de hechtingsstijl opmerkelijk stabiel gebleken (Benoit & Parker, 1994). Gezien de negatieve uitkomsten die geassocieerd worden met een onveilige hechtingsstijl, is onderzoek naar factoren die kunnen bijdragen aan een optimale ontwikkeling van onveilig gehechte individuen belangrijk.

Veerkracht

In de jaren '70 trok een groep psychologen en psychiaters de aandacht van wetenschappers voor het fenomeen van veerkracht bij kinderen die door genetische omstandigheden of ervaringen risico lopen op psychopathologie en ontwikkelingsproblemen. Deze pioniers argumenteerden dat door onderzoek bij kinderen die ondanks risicofactoren of tegenspoed toch goed ontwikkelden, kennis verkregen kon worden over het ontstaan van

psychopathologie en wat het verschil kan maken in de levens van kinderen in risicosituaties (Masten, 2001).

De eerste onderzoeken naar veerkracht presenteren een soort paradigmaverschuiving in de richting van identificatie van sterke punten van een individu die leiden tot goede adaptatie, in plaats van een focus op risicofactoren die leiden tot psychosociale problemen (Richardson, 2002). In de loop der jaren zijn verschillende definities van veerkracht gebruikt, maar de meeste definities draaien om twee hoofdconcepten: tegenspoed en positieve aanpassing (Fletcher & Sarkar, 2013). Na een kritische evaluatie van de veerkracht literatuur kwamen Luthar, Cicchetti en Becker (2000) tot de conclusie dat veerkracht refereert naar een dynamisch proces van positieve adaptatie in de context van aanzienlijke tegenspoed. Hierbij kan positieve adaptatie verwijzen naar functioneren op verschillende gebieden, waarbij vaak wordt gekeken of een individu voldoet aan de maatschappelijke verwachtingen die voor de betreffende levensfase gelden. Het gaat bijvoorbeeld om goede schoolprestaties of de ontwikkeling van een autonoom zelf. In de eerste onderzoeken naar veerkracht lag de focus vooral op het identificeren van kenmerken van individuen die floreerden ondanks moeilijke omstandigheden. Men onderzocht factoren die een individu beschermen tegen de stressoren die ze tegenkomen en wat degenen die zich aanpassen aan deze omstandigheden onderscheidt van degenen die eronder bezwijken. Vanaf de jaren '90 verschoof de focus van veerkracht onderzoek naar het begrijpen van het *proces waardoor* individuen ervaren tegenslagen te boven komen (Fletcher & Sarkar, 2013). Zo ziet Winkler (2014) reflexiviteit als het kenmerk van veerkracht dat dit proces verklaart. Ze omschrijft reflexiviteit als het vermogen om te kunnen reflecteren op de mentale toestand van jezelf en anderen. Deze reflexiviteit ontwikkelt in een kind binnen een veilige hechtingsrelatie en zorgt ervoor dat kinderen in staat zijn om hun eigen gedrag te erkennen, hierop te reflecteren en met anderen om te gaan. Een eerdere studie (Fonagy, Steele, Steele, Higgitt, & Target, 1994) liet zien dat veerkrachtige individuen vervelende ervaringen niet uit hun hoofd zetten, maar dat zij er juist in slagen deze ervaringen te overkomen door ze te herinneren, erop te reflecteren en er betekenis aan te geven en dus te kunnen begrijpen wat er met hem/haar is gebeurd.

Naast het feit dat veerkracht op zichzelf verwijst naar positieve aanpassing na tegenslag, wordt veerkracht geassocieerd met meerdere positieve effecten voor zowel kinderen als volwassenen. Veerkracht kan kinderen helpen stress, angst en onzekerheid te hanteren (Alvord, Gurwitch, Martin, & Palomares, z.j.). Bij studenten en volwassenen is gevonden dat veerkracht de kans op het ontwikkelen van depressieve symptomen verkleint en dat veerkracht een voorspeller van psychologisch welbevinden is (Archana, Kumar, Singh,

2014; Loh, Schutte en Thorsteinsson, 2014). Ook bij chronisch of langdurig zieken biedt veerkracht voordelen. Veerkracht lijkt een grote invloed te hebben op het bepalen van coping, waarbij meer veerkracht vaak samen gaat met actieve coping en aanpassing aan ziekte. Daarnaast is een positieve relatie tussen veerkracht en kwaliteit van leven van kankerpatiënten gevonden (Strauss et al., 2007).

Ifeagwazi, Chukwuoji en Zacchaeus (2015) lieten zien dat een veerkracht vergrotende interventie als buffer kan fungeren in de negatieve relatie tussen vervreemding en psychologische distress. Dit geeft aan dat veerkracht beïnvloedbaar is en dat hiermee de perspectieven van risicogroepen verbeterd kunnen worden. Gezien de eerder besproken verschillende negatieve effecten van onveilige hechting, kunnen onveilig gehechte kinderen beschouwd worden als een groep die door omstandigheden en ervaringen risico lopen op psychopathologie en ontwikkelingsproblemen. Veerkracht is een factor die mogelijk bij kan dragen aan het beperken van de schade die een onveilige hechting tot gevolg kan hebben.

Hechting en veerkracht

Bowlby stelde al in 1988 dat het hechtingspatroon wat zich in de eerste jaren van het leven ontwikkelt, een significante invloed heeft op de weg die een ontwikkelend individu zal afleggen en de mate waarin diegene veerkrachtig zal zijn in stressvolle levensgebeurtenissen. Ook latere onderzoekers zagen een relatie tussen hechting en veerkracht. Veilige hechting werd door Lopez (2011) benoemd als een steiger die optimale groei en ontwikkeling ondersteunt. Rutten et al. (2013) stelden dat veilige hechting een significante bouwsteen voor veerkracht is en dat het in geval van tegenslagen bijdraagt aan een goede aanpassing en herstel. Onderzoek naar veerkracht bij kinderen uit risicogroepen liet zien dat veerkrachtige kinderen ten minste één hechte relatie hadden met een verzorger of rolmodel. Daarnaast waren de veerkrachtige kinderen uit de risicogroepen ook goed van aard, responsief en affectief en hadden ze een ‘makkelijk’ temperament (Johnson & Wiechelt, 2004; Werner & Smith 2001). Hechting lijkt dus een relatie te hebben met veerkracht. Echter zijn er ook onderzoeken die een andere optiek hebben wat betreft de invloed van hechting. Zo stellen Lewis, Feiring en Rosenthal (2000) dat de invloed van hechting op latere ontwikkeling wordt overschat. Er is zowel bewijs voor continuïteit van hechtingspatronen over tijd, als bewijs voor discontinuïteit. Ondanks verschillende resultaten op het gebied van de relatie tussen vroege ervaringen met hechting en latere ontwikkeling, lijkt er een groeiende consensus te zijn dat deze relatie ingewikkeld is (Thompson, 1999).

De verhouding tussen hechting en veerkracht kan op twee manieren bekeken worden. Enerzijds lijken hechting en veerkracht een effect op elkaar te hebben, maar anderzijds lijken

hechting en veerkracht naast elkaar een effect te hebben op ontwikkelingsuitkomsten. Met deze literatuurstudie wordt gepoogd meer helderheid te krijgen over de precieze relatie tussen hechting en veerkracht bij kinderen en jongeren. Een duidelijk overzicht van de onderzoeksresultaten naar deze relatie ontbreekt nog in de huidige literatuur. Kennis over deze relatie is belangrijk voor zorgprofessionals die werken met kinderen omdat hechting en veerkracht beiden zeer belangrijke factoren zijn in de ontwikkeling van jeugdigen. Wanneer duidelijker is hoe deze concepten zich tot elkaar verhouden en interacteren, kan hier beter op ingezet worden en kan die kennis bijvoorbeeld gebruikt worden voor de ontwikkeling van preventieve interventies.

Huidig onderzoek

Deze literatuurstudie heeft als doel een overzicht te geven van de wetenschappelijke literatuur over de relatie tussen hechting en veerkracht en hoopt daarbij ook implicaties voor de praktijk te kunnen geven. Deze informatie is in het bijzonder van belang voor mensen die betrokken zijn bij kinderen met hechtingsproblematiek, zoals bijvoorbeeld jeugdzorgmedewerkers.

In dit onderzoek wordt antwoord gezocht op de hoofdvraag: ‘wat is er bekend over de relatie tussen hechting en veerkracht bij kinderen en jongeren in huidige wetenschappelijke studies?’ en de volgende deelvragen:

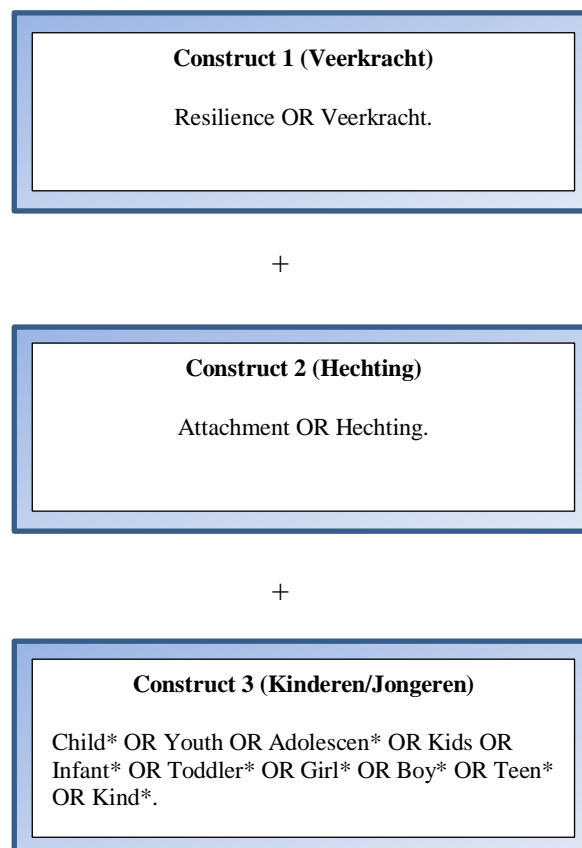
1. Wat zijn de kenmerken van onderzoek naar hechting en veerkracht en hun deelnemers?
2. Hoe worden hechting en veerkracht in deze onderzoeken geoperationaliseerd?
3. Hoe verhouden hechting en veerkracht zich tot elkaar (X, Y)?
4. Wat voor effect heeft hechting op veerkracht en vice versa?
5. Hoe kan kennis over de relatie tussen hechting en veerkracht gebruikt worden in de praktijk?

Methode

Zoekstrategie

Deze systematische literatuurreview is gebaseerd op een uitgebreide literatuurzoektocht met als hoofddoel om meer inzicht te verkrijgen in de relatie tussen veerkracht en hechting. Middels een systematische zoekstrategie is een verzameling van literatuur over hechting en veerkracht verkregen. De literatuurverzameling werd op 6 april 2015 uitgevoerd in de volgende drie online databanken: PsycINFO, Web of Science en Scopus. Voor deze databanken is gekozen omdat ze op de website van de Universiteit van Twente worden aangemerkt als de meest belangrijke in het vakgebied van de psychologie.

De gebruikte zoekstrategie was gebaseerd op drie verschillende constructen. De drie zoekconstructen met hun respectievelijke Engelse en Nederlandse zoektermen zijn weergegeven in *Figuur 1*.

Figuur 1. Zoekconstructen met gebruikte zoektermen waarop de zoekopdracht in de databanken is gebaseerd.

De vastgestelde zoektermen vormden een zoekstring die in de drie databanken afzonderlijk werd ingevoerd als zoekopdracht, met alle zoektermen als onderwerp. Dit leverde in totaal 704 artikelen op, waarvan respectievelijk 220 afkomstig waren uit PsychINFO, 240 uit Scopus en 244 uit Web of Science. De gevonden artikelen werden vervolgens geëxporteerd naar Mendeley (<https://www.mendeley.com/dashboard/>), een gratis online programma waarin referenties beheerd kunnen worden. Van daaruit werden alle duplicaten handmatig verwijderd, waarna nog 487 artikelen overbleven.

Studie selectie

De overgebleven 487 artikelen werden vervolgens op twee momenten beoordeeld op basis van de titel. In de titels werd gezocht naar trefwoorden uit de zoekconstructen en andere termen die naar het thema van de betreffende artikelen refereerden. Aan de hand van enkele vastgestelde inclusie- en exclusiecriteria werden de titels beoordeeld op hun relevantie voor dit onderzoek.

Artikelen werden behouden indien de titel:

- Zowel ‘attachment’/’hechting’ en ‘resilience’/’veerkracht’ bevatte;
- één van de drie zoekconstructen bevatte en daarbij te weinig aanwijzingen/info om het artikel uit te sluiten;

Artikelen werden verwijderd indien de titel:

- Geen enkele term uit de drie zoekconstructen bevatte;
- over een enkel construct leek te gaan, bijvoorbeeld alleen over het concept veerkracht;
- erop duidde dat het onderzoek met dieren uitgevoerd was;
- niet Engels dan wel Nederlands was;
- interpretaties van attachment bevatte die niet overeenkomen met de focus van hechting in dit onderzoek, zoals ‘attachment to God’ of ‘relationship therapy’;
- veerkracht beschreef in een andere context die niets met hechting te maken heeft.

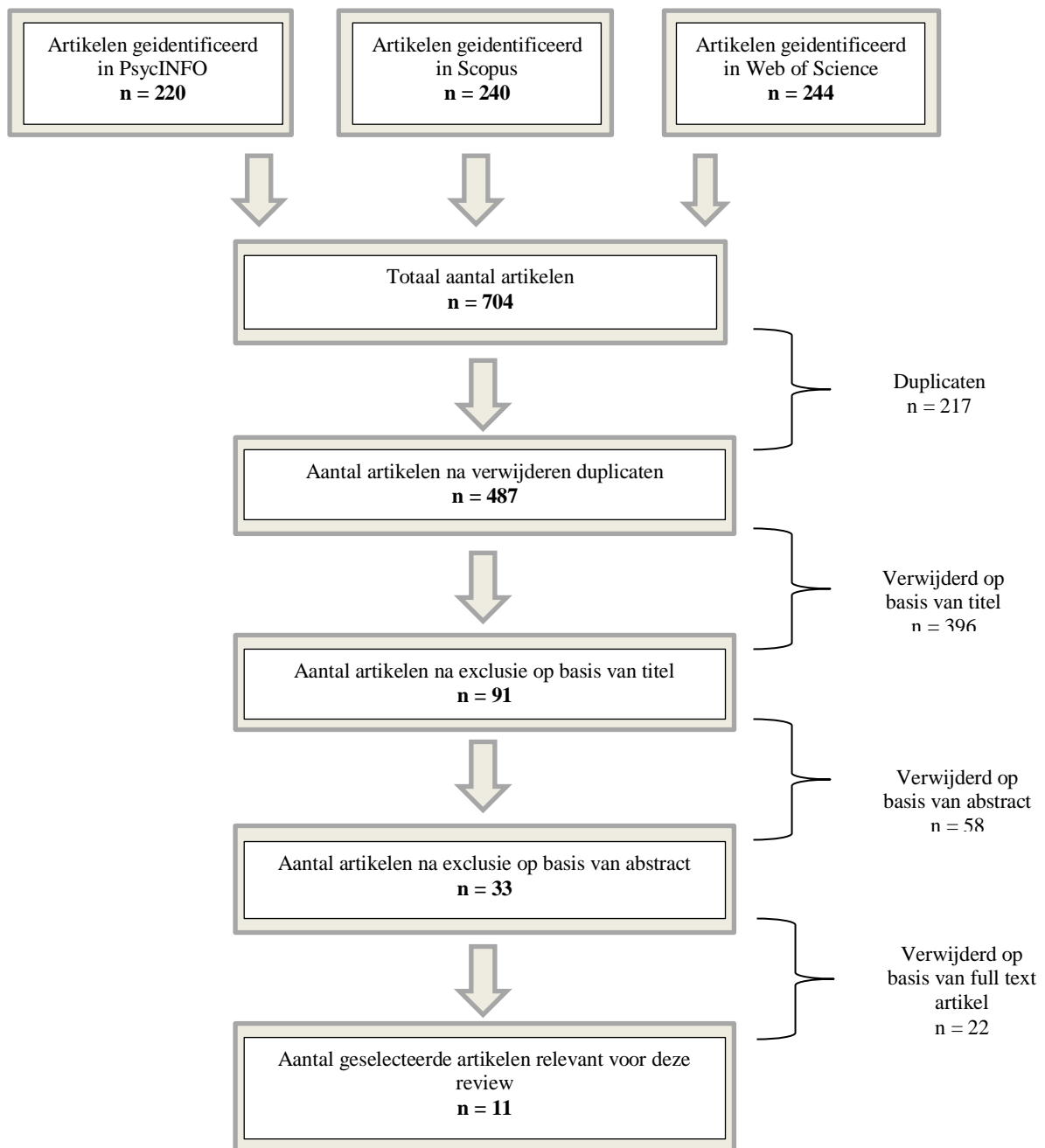
Deze selectieprocedure werd drie dagen later herhaald om vals positieven en –negatieven te minimaliseren. Het resultaat na twee selectierondes was een verzameling van 91 overgebleven artikelen die op basis van hun titel relevant leken voor dit onderzoek.

In de volgende stap vielen opnieuw tientallen artikelen af, ditmaal op basis van de abstracts. Abstracts werden gescreend aan de hand van soortgelijke criteria als in de eerste screeningsronde, waarbij artikelen alleen werden geselecteerd indien het abstract aansloot bij

het doel van deze studie. Dit hield concreet in dat artikelen werden verwijderd indien op basis van het abstract kon worden uitgesloten dat het artikel een bijdrage kon leveren aan een overzicht van de relatie tussen de constructen hechting en veerkracht bij jeugdigen. Wanneer een van de constructen niet werd beschreven in het abstract, werd gekeken of er andere termen werden gebruikt die zouden kunnen refereren aan hetzelfde construct. Een voorbeeld van een artikel dat op deze manier toch behouden bleef, miste de term ‘resilience’ in het abstract, maar schreef wel over ‘adaptive outcomes’. In totaal werden 58 artikelen uit Mendeley verwijderd omdat de abstracts niet voldeden aan de inclusiecriteria. De 33 overgebleven artikelen werden in de volgende stap op basis van de volledige tekst op relevantie beoordeeld.

Tijdens deze laatste stap bleek één artikel toch nog een duplicaat van een ander artikel te zijn, wat niet eerder was opgemerkt omdat de ene titel begon met ‘young children’ en de andere met ‘children’. Hierdoor viel één van deze artikelen af. Daarnaast vielen nog 21 artikelen af omdat ze niet relevant bleken voor de review: in één artikel kwam hechting niet ter sprake; in twee artikelen was ditzelfde het geval voor veerkracht en nog eens drie artikelen noemden veerkracht wel even, maar gingen er verder niet relevant genoeg op in; in vier artikelen werd hechting in relatie tot veerkracht maar kort beschreven, maar lag de focus vooral op andere factoren; negen artikelen gingen niet over een relatie tussen hechting en veerkracht; en tot slot focusten twee artikelen teveel op onderdelen van hechting die irrelevant zijn voor de review, respectievelijk relationele factoren in plaats van hechting persé en de neurobiologie van veilige hechting. Met de 22 afgevallen artikelen, bleven nog 11 artikelen over die relevant geacht werden voor deze review.

Het volledige selectieproces is weergegeven in een flow diagram in Figuur 2. De artikelen die uiteindelijk geselecteerd zijn voor de review staan opgesomd in Tabel 1, waarin ook de referentiecodes te vinden zijn waarmee in de resultaten naar de betreffende artikelen gerefereerd is. Hoewel de toekenning van referentiecodes grotendeels is gebaseerd op alfabetische volgorde, is tevens rekening gehouden met het onderzoeksdesign van de artikelen.

Figuur 2. Flow diagram van artikelselectie.

Tabel 1. *Artikelen die gebruikt zijn voor de systematische review in alfabetische volgorde*

Auteurs	Publicatietitel	Tijdschrift en jaar van publicatie	Referentiecode
Andrew, E., Williams, J., & Waters, C.	Dialectical behaviour therapy and attachment: Vehicles for the development of resilience in young people leaving the care system	<i>Clinical Child Psychology</i> , 19(4), (2014), 503-515	A1
Atwool, N.	Attachment and resilience: Implications for children in care	<i>Child Care in Practice</i> , 12(4), (2006), 315-330	A2
Black-Hughes, C., & Stacy, P. D.	Early childhood attachment and its impact on later life resilience: A comparison of resilient and non-resilient female siblings	<i>Journal of Evidence-Based Social Work</i> , 10, (2013), 410-420	A6
Barcons, N., Abrines, N., Brun, C., Sartini, C, Fumadó, V., & Marre, D.	Attachment and adaptive skills in children of international adoption	<i>Child and Family Social Work</i> , 19, (2014), 89-98	A4
Belsky, J., & Fearon, R. M.	Infant-mother attachment security, contextual risk, and early development: A moderational analysis	<i>Development and Psychopathology</i> , 14, (2002), 293-310	A5
Faber, A. J., & Wittenborn, A. K.	The role of attachment in children's adjustment to divorce and remarriage	<i>Journal of Family Psychotherapy</i> , 21, (2010), 89-104	A3
Galatzer-Levy, I. R., & Bonanno, G. A.	Heterogeneous patterns of stress over the four years of college: Associations with anxious attachment and ego-resiliency	<i>Journal of Personality</i> , 81(5), (2012), 476-486	A7
Kagan, R., Henry, J., Richardson, M., Trinkle, J., & LaFrenier, A.	Evaluation of <i>Real Life Heroes</i> treatment for children with complex PTSD	<i>Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy</i> , 6(5), (2014), 588-596	A8
Mota, C. P., & Matos, P. M.	Adolescents in institutional care: significant adults, resilience and well-being	<i>Child Youth Care Forum</i> , 44, (2015), 209-224	A9
Shoshani, A., Nakash, O., Zubida, H., & Harper, R. A.	Mental health and engagement in risk behaviors among migrant adolescents in Israel: The protective functions of secure attachment, self-esteem, and perceived peer support	<i>Journal of Immigrant & Refugee Studies</i> , 12, (2014), 233-249	A10
Stacey, P. D.	Early childhood attachment factors as a protective factor: Comparing resilient and non-resilient siblings	<i>Journal of Evidence-Based Social Work</i> , 3,(2), (2006), 49-65	A11

Data analyse en categorisatie

Ten doel van een duidelijke systematische review, zijn vijf categorieën gecreëerd. Alle artikelen werden met elkaar vergeleken op basis van kenmerken van het onderzoek, kenmerken van de deelnemers, resultaten, beperkingen en implicaties voor de praktijk. Hierdoor kon op een gemakkelijke en systematische manier alle benodigde informatie uit de artikelen in een gedetailleerde doch beknopte samenvatting geordend worden.

Kenmerken van het onderzoek en deelnemers. In deze categorie werden kenmerken van de onderzoeken benoemd. Het onderzoeksdesign en doel van het onderzoek zijn beschreven, evenals deelnemerskenmerken zoals leeftijd en geslacht.

Operationalisering. Ten eerste werd in deze categorie de veronderstelde richting van het verband tussen veerkracht en hechting beschreven. Hierbij is aangegeven wat de respectievelijk onafhankelijke- (X) en afhankelijke variabelen (Y) in het onderzoek zijn. Daarnaast werd de manier besproken waarop veerkracht en hechting in de geselecteerde artikelen geoperationaliseerd zijn en welke meetinstrumenten gebruikt zijn om deze te meten.

Resultaten. De belangrijkste resultaten met betrekking tot een relatie tussen hechting en veerkracht werden hier behandeld. Bevindingen die niet gerelateerd waren aan deze relatie werden niet in de review besproken.

Beperkingen. De beperkingen van het onderzoek zoals naar voren gebracht door de auteurs van de artikelen werden hieronder samengevat.

Implicaties voor de praktijk. Indien in de artikelen ook implicaties voor de praktijk naar voren zijn gebracht, werden deze samengebracht in deze laatste tabel.

Resultaten

De resultaten van deze review zijn uitgewerkt in Tabel 2 t/m 7. In elke tabel wordt één van de vijf genoemde categorieën besproken. Vanwege de niet-empirische aard van drie van de elf artikelen is gekozen voor een onderverdeling in de tabellen waarin telkens eerst de theoretische artikelen (A1 t/m A3) worden weergegeven, met daaropvolgend de empirische artikelen (A4 t/m A11).

Tabel 2. *Artikelen en onderzoeks- en deelnemerskenmerken*

Theoretisch artikel	Onderzoeks- en deelnemerskenmerken
A1: Andrew, E., Williams, J., & Waters, C., 2014	<p>Doel: Beschrijven van de manier waarop twee therapeutische modellen –Dyadic Developmental Psychotherapy (DDP) en Dialectical Behaviour Therapy (DBT)– met elkaar verweven zijn. Dit met als doel jongeren die de zorg verlaten te betrekken en vast te houden in een therapeutische relatie, die nodig is om vaardigheden op te helpen bouwen die hun veerkracht te verhogen waarmee zij de volwassenheid ingaan.</p> <p>Onderzoeksdesign: Theoretisch artikel waarin een therapeutisch model beschreven is.</p> <p>Deelnemers: Het therapeutisch model is beschreven rondom jongeren die de zorg moeten verlaten omdat ze 18 worden.</p>
A2: Atwool, N., 2006	<p>Doel: Exploreren van de verbindingen tussen veerkracht en de hechtingstheorie en beargumenteren hoe de dynamiek van hechting een heldere verklaring voor veerkracht biedt.</p> <p>Onderzoeksdesign: Theoretisch artikel.</p> <p>Deelnemers: De tekst is geschreven rondom kinderen in de zorg.</p>
A3: Faber, A. J., & Wittenborn, A. K., 2010	<p>Doel: Illustreren hoe hechtingstheorie een theoretische basis biedt voor het behandelen van kinderen die te maken krijgen met echtscheiding en hertrouwen, door aanpassingsproblemen te verminderen en veerkracht te bevorderen.</p> <p>Onderzoeksdesign: Literatuurstudie plus casusbeschrijving.</p> <p>Deelnemers: Het artikel is geschreven rondom kinderen van ouders die scheiden en/of hertrouwen.</p>
Empirisch artikel	Onderzoeks- en deelnemerskenmerken

-
- A4:** Barcons, N., Abrines, N., Brun, C., Sartini, C, Fumadó, V., & Marre, D., 2014
- Doel:** Ontdekken van verschillen in de adaptieve mogelijkheden en hechtingspatronen van geadopteerde kinderen ten doel van de identificatie van de behoeftes van geadopteerde kinderen en hun families, in relatie tot de zorg die zij nodig hebben.
- Onderzoeksdesign:** Cross-sectioneel onderzoek met een semigestructureerd interview en een zelfrapportagevragenlijst.
- Deelnemers:** 168 Spaanse adoptie-ouders en hun 168 internationaal geadopteerde kinderen, waarvan 46% meisjes en 54% jongens. Een minimale periode van 2 jaar bij de adoptiefamilie werd als inclusiecriteria gehanteerd. De gemiddelde leeftijd van de kinderen is 8,33 jaar (SD = 1.27) en de gemiddelde leeftijd op het moment van adoptie was 28,99 maanden (SD = 20.56; range = 1-103 maanden).
-
- A5:** Belsky, J., & Fearon, R. M., 2002
- Doel:** Bepalen van effecten van hechting op sociaalemotionele-, cognitieve-, en taalontwikkeling, zowel direct als in relatie tot cumulatief contextueel risico, om veerkracht te bepalen.
- Onderzoeksdesign:** Longitudinaal onderzoek met interviews met moeders en/of gedragsassessment van het kind op 1, 6, 15, 24 en 36 maanden.
- Deelnemers:** 946 moeders met baby's van één maand oud, een subset van de in totaal 1364 moeders tellende dataset van de National Institute of Child Health and Human Development (NICHD).
-
- A6:** Black-Hughes, C., & Stacy, P. D., 2013
- Doel:** Onderzoeken of er significante verschillen zijn in de hechtingsniveaus van veerkrachtige vrouwen in vergelijking met hun niet-veerkrachtige zussen.
- Onderzoeksdesign:** Cross-sectioneel onderzoek met retrospectieve vragenlijsten in een intra-familiair onderzoeksdesign.
- Deelnemers:** 34 zussen paren met een gemiddelde leeftijd van 33,91 jaar (range 21-55) waarvan er één gedetineerd was (als niet veerkrachtig aangeduid) en de ander niet (als veerkrachtig aangeduid).
-
- A7:** Galatzer-Levy, I. R., & Bonanno, G. A., 2012
- Doel:** Het identificeren van longitudinale patronen van aanpassing aan het studentenleven en de mate waarin hechting en ego-veerkracht deze patronen voorspellen.
- Onderzoeksdesign:** Longitudinale cohort studie met zelfrapportagevragenlijsten.
- Deelnemers:** 157 studenten met een gemiddelde leeftijd van 18,08 jaar (SD = .55) bij aanvang van het onderzoek.
-
- A8:** Kagan, R., Henry, J., Richardson, M.,
- Doel:** Evalueren van de werkzaamheid van de op het verbeteren van hechting gerichte *Real Life Heroes* (RLH) traumabehandeling en het effect op veerkracht.
-

-
- Trinkle, J., & LaFrenier, A., 2014
- Onderzoeksdesign:** Longitudinaal interventie-onderzoek zonder controlegroep.
- Deelnemers:** 119 kinderen en adolescenten, waarvan 60 jongens en 59 meisjes. Zevenentachtig kinderen waren tussen de 6 – 12 jaar oud (73%), de overige 32 deelnemers hadden een leeftijd van 13 – 18 (27%). Alle deelnemers hadden een trauma en waren in behandeling bij geestelijke gezondheids- en jeugdzorg programma's.
-
- A9:** Mota, C. P., & Matos, P. M., 2015
- Doel:** Analyseren van de impact van de kwaliteit van relaties met leerkrachten, andere schoolwerknemers en personeel van de instelling op veerkracht en welbevinden van adolescenten in zorginstellingen. Hierbij wordt de rol van veerkracht als mediator in dit verband geanalyseerd. Het doel is om een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van veerkracht in geïnstitutionaliseerde jongeren, ervan uitgaande dat veerkracht een mediërend en versterkend effect heeft op het welbevinden van jongeren.
- Onderzoeksdesign:** Cross-sectioneel design met zelfrapportage vragenlijsten.
- Deelnemers:** 246 Portugese adolescenten die leefden in instellingen als gevolg van ouderlijke verwaarlozing of verlaten, of gebrek aan sociaal-economische middelen in de familie. De gemiddelde leeftijd was 14,87 (SD = 1.79; range 12-18 jaar) en 54% was meisje en 46% was jongen.
-
- A10:** Shoshani, A., Nakash, O., Zubida, H., & Harper, R. A., 2014
- Doel:** Onderzoeken van de voorspellende rol van veerkrachtfactoren (zelfvertrouwen, veilige hechting, en ervaren steun van peers) op psychische klachten en risicogedrag.
- Onderzoeksdesign:** Cross-sectioneel design met zelfrapportage vragenlijsten.
- Deelnemers:** De onderzoeksgroep bestond uit 290 deelnemers, 144 adolescente migranten (allochtonen), waarvan 51% jongen en 49% meisje en 146 Joods Israëliëse adolescenten (autochtone), waarvan 53% jongen en 47% meisje. De leeftijd van de totale steekproef liep van 12 tot 17 jaar (M = 14,52; SD = 1,42).
-
- A11:** Stacey, P. D., 2006
- Doel:** Onderzoeken of er significante verschillen zijn in de hechtingsniveaus van veerkrachtige mannen in vergelijking met hun niet-veerkrachtige broers.
- Onderzoeksdesign:** Cross-sectioneel onderzoek met retrospectieve vragenlijsten in een intra-familiaal onderzoeksdesign.
- Deelnemers:** 55 paren broers met een gemiddelde leeftijd van 32,27 jaar (range 18-55) waarvan één gedetineerd was (als niet veerkrachtig aangeduid) en de ander als niet (als veerkrachtig aangeduid).
-

Bevindingen in de onderzoeks- en deelnemerskenmerken

Doel. De doelen van de verschillende artikelen lopen sterk uiteen. Enkele artikelen deden een poging om effecten van hechting of het hebben van hechte relaties op ontwikkelingsaspecten (A5) of veerkracht/welbevinden (A4 en A9) te meten. In A7 werden hechting en (ego)veerkracht naast elkaar geplaatst en geanalyseerd als voorspellers van longitudinale adaptatiepatronen van studenten. Drie artikelen (A6, A10 en A11) beschrijven onderzoeken naar verschillen in hechting en veerkracht tussen twee groepen. Aangezien A6 een replicatie van A11 is, onderzochten zij beiden de verschillen in hechtingsniveaus tussen veerkrachtige en niet-veerkrachtige (gedetineerde) zussen/broers. In A10 werden de scores op verschillende veerkrachtfactoren van allochtone Israëliërs vergeleken met de scores van autochtone Israëliërs. Het doel van A8 is uniek in deze review omdat hier de werkzaamheid van een op hechting gefocuste trauma-interventie onderzocht werd.

In de niet-empirische studies wordt in twee artikelen (A2 en A3) veerkracht in relatie tot hechting en de hechtingstheorie besproken. A1 heeft als doel het beschrijven van theoretische modellen die hechting en veilige relaties gebruiken voor het opbouwen van vaardigheden die tot meer veerkracht kunnen leiden.

Onderzoekdesign. Van de acht empirische studies (A4 t/m A11), maakten er slechts drie gebruik van longitudinale dataverzameling (A5, A7 en A8). In de rest van de artikelen zijn cross-sectionele onderzoeken besproken (A4, A6, A9, A10 en A11). Zes onderzoeken gebruikten voor de dataverzameling enkel zelfrapportagevragenlijsten (A6, A7, A8, A9, A10, A11). In de overige twee onderzoeken werd respectievelijk een semi-gestructureerd interview afgenomen naast enkele vragenlijsten (A4) of een gedragsassessment en/of interview gedaan (A5).

Deelnemers. Op twee (A6 en A11) na, werden alle empirische onderzoeken uitgevoerd bij kinderen of jongeren. In A6 en A11 lag de gemiddelde leeftijd van deelnemers dan wel in de dertig, maar werd met retrospectieve vragenlijsten gevraagd naar de hechting in de vroege kinderjaren. Deze twee onderzoeken zijn eveneens de enigen waarbij de steekproef beperkt is tot één geslacht. In A6 bestaat de steekproef alleen uit vrouwen, terwijl deze in A11 juist alleen uit mannen bestaat. De meerderheid van de onderzoeken richt zich op kinderen/jongeren in de zorg (A8 en A9) of risicogroepen voor mentale klachten (A4, A6, A10 en A11). Desondanks lopen de onderzoekspopulaties uiteen van adoptiekinderen tot adolescenten in zorginstellingen en zijn ze met uitzondering van A6 en A11, waarin de steekproef bestaat uit gedetineerden en hun broers en zussen, niet echt met elkaar te vergelijken. Twee onderzoeken (A5 en A7) richtten zich op een bredere populatie zonder

specifiek risico, in het eerste geval op jonge kinderen en in het laatste geval op studenten.

Tabel 3. *Operationalisering*

Theoretisch artikel	Operationalisering
<p>A1: Andrew, E., Williams, J., & Waters, C., 2014</p>	<p>In dit artikel is veilige hechting beschreven als een belangrijke bron voor de ontwikkeling van veerkracht.</p> <p>Hechting: De hechtingstheorie heeft de basis gevormd voor DDP. In het artikel is beschreven hoe een zorgverlener een jongere kan betrekken en vasthouden in een therapeutische relatie waarin de zorgverlener als veilig hechtingsfiguur fungeert.</p> <p>Veerkracht: Is beschreven als een factor die invloed heeft op de mate van impact van negatieve levensgebeurtenissen.</p>
<p>A2: Atwool, N., 2006</p>	<p>De auteur veronderstelt dat hechting een belangrijke factor is in het maximaliseren van veerkracht.</p> <p>Hechting: Is beschreven vanuit het hechtingsmodel van Bowlby met de nadruk op interne werkingsmodellen van hechting. De kwaliteit van hechting speelt een rol in elk van de vier aspecten die in dit artikel geassocieerd worden met veerkracht.</p> <p>Veerkracht: In het artikel worden vier aspecten genoemd die geassocieerd worden met veerkracht, namelijk: individuele kenmerken, een ondersteunende familie, positieve connecties met volwassenen of organisaties in de omgeving, en cultuur.</p>
<p>A3: Faber, A. J., & Wittenborn, A. K., 2010</p>	<p>Dit artikel stelt dat hechting kan bijdragen aan het verminderen van aanpassingsproblemen bij kinderen na scheiding/hertrouwen van ouders en het bevorderen van veerkracht.</p> <p>Hechting: De focus ligt op de hechtingsband die kinderen met hun beide ouders ervaren. Kenmerken van een veilige hechting lijken gelijk te zijn aan de beschermende factoren in het omgaan met scheiding/hertrouwen van ouders.</p> <p>Veerkracht: Wordt benaderd als het goed kunnen aanpassen aan de situatie na scheiding/hertrouwen van ouders. Hier wordt het volgende verstaan: zonder psychologische problemen, wel de doelen op school of werk te halen en met positieve familie- en/of romantische relaties.</p>
Empirisch artikel	Operationalisering

<p>A4: Barcons, N., Abrines, N., Brun, C., Sartini, C, Fumadó, V., & Marre, D., 2014</p>	<p>X-Y operationalisering: X = Hechting; Y = Veerkracht.</p> <p>Hechting: Het hechtingspatroon werd nagegaan met behulp van het semi-gestructureerde <i>Friends and Family Interview</i>.</p> <p>Veerkracht: De ontwikkeling van adaptieve vaardigheden werd gemeten als een uiting van veerkracht van de kinderen. Hiervoor werd de <i>Behavioural Assessment System for Children</i> (BASC) gebruikt, bestaande uit de subschalen aanpassingsvermogen, sociale vaardigheden en leiderschapsvaardigheden.</p>
---	---

<p>A5: Belsky, J., & Fearon, R. M., 2002</p>	<p>X-Y operationalisering: X₁ = Hechting; X₂ = Contextueel risico; Y = Veerkracht.</p> <p>Hechting: De hechtingsstijl van de kinderen werd getoetst op een leeftijd van 15 maanden met behulp van de Strange Situation Procedure. Zij werden ondergebracht in de vier standaard classificaties van veilige hechting (B), onveilig-vermijndend (A), onveilig-ambivalent (C) en gedesorganiseerd (D).</p> <p>Veerkracht: Werd bepaald aan de hand van de gemeten ontwikkelingsuitkomsten op driejarige leeftijd (<i>Bracken Scale of Basic Concepts; Reynell Developmental Language Scales; Child Behavior Checklist-2/3; Adaptive Social Behavior Inventory</i>) die bekeken werden in het licht van hechting x risico interacties. Deze interactie-effecten werden in dit onderzoek gebruikt om conclusies te trekken over de veerkracht van kinderen met verschillende hechtingsstijlen.</p> <p>Contextueel risico: Werd gevormd door de sommatie van scores op negen variabelen die een afspiegeling geven van risico's op sociaaleconomisch, psychosociaal en sociaalcultureel vlak.</p>
---	---

<p>A6: Black-Hughes, C., & Stacy, P. D., 2013</p>	<p>X-Y operationalisering: X = Hechting; Y = Veerkracht.</p> <p>Hechting: De hechtingsscores betreffende de vroege hechting met moeder, vader en beste vriend werden bepaald aan de hand van de <i>Inventory of Parental and Peer Attachment</i> (IPPA). Daarnaast werd een door de auteur zelf ontwikkelde schaal gebruikt om hechting aan een andere belangrijke volwassene in de vroege jeugd te meten. De vragenlijsten meten de hechting voor de leeftijd van 10 jaar door middel van retrospectieve vragen.</p> <p>Veerkracht: Lijkt in dit onderzoek een tweeledige betekenis en operationalisering te krijgen. De gedetineerde vrouwen werden in dit onderzoek beschouwd als niet-veerkrachtig en hun niet-gedeteneerde zussen als veerkrachtig. Daarnaast werd middelenafhankelijkheid als maat van veerkracht gemeten met respectievelijk de <i>Michigan Alcohol Screening Test</i> (MAST) en de <i>Drug Abuse Screening Test</i> (DAST). Tot slot werd ook de voltooiing van een middelbare</p>
--	---

---

schoolopleiding meegenomen in de analyses als maatstaf voor veerkracht.

A7: Galatzer-Levy, I. R., & Bonanno, G. A., 2012

X-Y operationalisering: $X_1 = \text{Hechting}$; $X_2 = \text{Veerkracht}$. Hechting en ego-veerkracht werden in dit onderzoek beiden bekeken in relatie tot de psychische gezondheid door de studentenjaren heen. $Y = \text{Ervaren distress}$.

Hechting: De *Relationship Scale Questionnaire* (RSQ) werd gebruikt om de hechting van deelnemers te vergelijken. Iedere deelnemer kreeg een score op zowel de angstige hechtings- als ook op de vermijdende hechtingschaal op.

Veerkracht: De focus lag op het concept van ego-veerkracht als een karaktertrek maat die geassocieerd wordt met flexibiliteit en veerkracht. Om dit te meten is de *Ego-Resiliency Questionnaire* (ERQ) gebruikt.

Ervaren distress: werd ook gemeten met de *Symptom Checklist-90-R* (SCL-90), waarbij een lagere score in verband werd gebracht met meer veerkracht omdat het duidt op een adequate aanpassing aan het studentenleven.

A8: Kagan, R., Henry, J., Richardson, M., Trinkle, J., & LaFrenier, A., 2014

X-Y operationalisering: $X = \text{Hechting}$; $Y = \text{Veerkracht}$. In deze studie werd ervan uitgegaan dat een op hechting gefocuste interventie (RLH) die inzet op affectregulatie, emotioneel ondersteunende relaties en levensverhaalintegratie, leidt tot de opbouw van bronnen en vaardigheden voor veerkracht.

Hechting: De RLH interventie is een sequentiële, hechtingsgerichte behandeling voor kinderen met complexe PTSD. Door o.a. te focussen op emotioneel ondersteunende relaties wordt gewerkt aan de opbouw van bronnen en vaardigheden voor veerkracht.

Veerkracht: Werd gemeten met de *Resiliency Scales for children and adolescents* en door verschillen in scores voor en na 9 maanden te berekenen op de *CBCL*; *UCLA PTSD Index*; *CDS trauma history profile* en de *Trauma Symptom Checklist for Children* (TSCC).

A9: Mota, C. P., & Matos, P. M., 2015

X-Y operationalisering: $X = \text{Hechting}$; $Y_1 = \text{Veerkracht}$; $Y_2 = \text{Welbevinden}$.

Hechting: Is gemeten met de *Relationship to Significant Figures Questionnaire*, onderverdeeld in items over de relatie met leerkrachten, schoolpersoneel en werknemers van de instelling waar de jongeren wonen.

Veerkracht: Werd met behulp van de *Resilience Scale* bepaald. Dit meetinstrument meet de positieve psychosociale adaptatie wanneer er sprake is van ongunstige levensgebeurtenissen. De items vallen onder één van de vijf kenmerken van veerkracht: doorzettingsvermogen, rust, (zelf)vertrouwen, betekenis van het leven en zelfredzaamheid.

Welbevinden: Werd bepaald door afname van de *Psychological Well-Being*

Manifestation Measure Scale (PWBMMMS), met de zes subschalen eigenwaarde, balans, maatschappelijke betrokkenheid, sociaalheid, zelfcontrole en gebeurtenissen en geluk.

A10: Shoshani, A., Nakash, O., Zubida, H., & Harper, R. A., 2014

X-Y operationalisering: X = Veerkracht (zelfvertrouwen, veilige ouder-kind hechting en ervaren steun van leeftijdsgenoten); Y₁ = Psychische symptomen; Y₂ = Risicogedrag. Een veilige hechting werd in dit onderzoek gezien als een veerkrachtfactor, waarvan - samen met nog twee andere genoemde veerkrachtfactoren - de voorspellende waarde op psychische symptomen en risicogedrag onderzocht werd.

Hechting: Wordt gemeten met de *Adolescent Attachment Questionnaire* (AAQ). Daarnaast werd de *Multidimensional Scale of Perceived Social Support* (MSPSS) afgenomen om de ervaren steun van peers vast te stellen.

Veerkracht: In dit onderzoek werden drie veerkrachtfactoren (zelfvertrouwen, veilige ouder-kind hechting en ervaren steun van leeftijdsgenoten) onderscheiden. Zelfvertrouwen werd bepaald aan de hand van de *Single-Item Self-Esteem Scale* (SISE).

A11: Stacey, P. D., 2006

X-Y operationalisering: X = Hechting; Y = Veerkracht

Hechting: De hechtingsscores betreffende de vroege hechting met moeder, vader en beste vriend werden bepaald aan de hand van de *Inventory of Parental and Peer Attachment* (IPPA). Daarnaast werd een door de auteur zelf ontwikkelde schaal gebruikt om hechting aan een andere belangrijke volwassene in de vroege jeugd te meten. De vragenlijsten meten de hechting voor de leeftijd van 10 jaar door middel van retrospectieve vragen.

Veerkracht: Lijkt in dit onderzoek een tweeledige betekenis en operationalisering te krijgen. De gedetineerde mannen werden in dit onderzoek beschouwd als niet-veerkrachtig en hun niet-gedeteneerde broers als veerkrachtig. Daarnaast werd middelenafhankelijkheid als maat van veerkracht gemeten met respectievelijk de *Michigan Alcohol Screening Test* (MAST) en de *Drug Abuse Screening Test* (DAST). Tot slot werd ook de voltooiing van een middelbare schoolopleiding meegenomen in de analyses als maatstaf voor veerkracht.

Bevindingen in de operationalisering

In de overgrote meerderheid van de artikelen (A4, A5, A6, A8, A9 en A11) werd hechting gezien als onafhankelijke variabele (X) en veerkracht als een afhankelijke variabele

(Y). Enkel in A7 plaatsten de onderzoekers hechting en veerkracht naast elkaar als afzonderlijke voorspellers van mentale gezondheid en in A10 werd veilige hechting gezien als een veerkrachtfactor en werd het effect hiervan op de afhankelijke variabelen psychische gezondheid en risicogedrag. De theoretische artikelen (A1 t/m A3) beschreven hechting ook als een factor met invloed op veerkracht.

Hechting is in een groot deel van de artikelen (A2, A3, A4, A5, A7) benaderd vanuit de hechtingstheorie en de verschillende hechtingspatronen zoals deze zijn onderscheiden door Mary Ainsworth (Ainsworth, Blehar, Waters, & Wall, 1978). In drie artikelen (A6, A9 en A11) werd in verschillende hechtingsscores onderscheid gemaakt tussen hechting aan verschillende hechtingsfiguren.

De manieren waarop veerkracht geoperationaliseerd werd, lopen sterk uiteen. Slechts in drie onderzoeken (A7, A8 en A9) werd een speciaal meetinstrument gebruikt dat veerkracht meet, echter in geen van de onderzoeken hetzelfde instrument. In andere artikelen werd veerkracht gelijk gesteld aan adaptieve vaardigheden (A4) of de ontwikkelingsuitkomsten van kinderen in relatie tot het interactie-effect van hun hechtingsstijl en contextueel risico (A5). In A6 en A11 werd niet-veerkrachtig gelijk gesteld aan gedetineerd zijn en werden de niet-gedetineerde broers/zussen als veerkrachtig bestempeld. Daarnaast werden factoren als het afmaken van een middelbare schoolopleiding en mate van alcohol- en drugsgebruik gezien als uitkomstmaten die op iets over de mate van veerkracht zeggen.

Tabel 4. *Resultaten*

Theoretisch artikel	Resultaten
A1: Andrew, E., Williams, J., & Waters, C., 2014	DDP en DBT zien een veilige hechtingsrelatie als belangrijk middel waarmee veelal onveilig gehechte jongeren toch veerkracht kunnen ontwikkelen. Relaties worden binnen DDP gezien als belangrijk instrument in het faciliteren van verandering en de ontwikkeling van veerkracht. Zorgverleners kunnen de rol van veilige hechtingsfiguren op zich nemen om jongeren de veilige basis te geven die zij missen, waardoor ze ook veerkracht kunnen ontwikkelen. Vanuit de DBT theorie wordt de therapeutische relatie gezien als één van de belangrijkste middelen die het mogelijk maakt gedrag te kunnen bekrachtigen en de jongeren door modelling formele vaardigheden en wederkerigheid in relaties aan te leren.

DDP en DBT zijn samen verweven in een dienstverleningsmodel wat zorgverleners in staat stelt om jongeren te betrekken, hun vertrouwen te winnen en ze een aantal basisvaardigheden te leren waarmee ze meer inzicht in hun emotioneel leed krijgen en hier beter mee om leren gaan. Hierdoor kunnen de jongeren ontwikkelen tot volwassenen met een grotere veerkracht.

A2: Atwool, N.,
2006

De hechtingstheorie schetst het belang van relaties en ziet hechting als de sleutel tot alle aspecten van veerkracht (individuele kenmerken, een ondersteunende familie, positieve connecties met volwassenen of organisaties in de omgeving, en cultuur). Hechtingsrelaties spelen een rol in de vorming van individuele kenmerken die geassocieerd worden met het hebben van veerkracht. Een ondersteunende familie en relaties buiten de familie, beiden ook geassocieerd met veerkracht, bestaan ook niet zonder enige mate van hechting. Tot slot blijken kinderen enkel hechting aan bredere maatschappelijke structuren (cultuur) te kunnen vormen vanuit hun primaire hechtingsrelaties met de mensen die de grootste rol speelden in hun verzorging. Het samenbrengen van veerkracht en de hechtingstheorie verduidelijkt de adaptieve aard van gedrag en de soorten hechtingservaringen die nodig zijn om positieve aanpassing te bevorderen.

Interne werkmodellen van hechting zijn de onderliggende mechanismen die bemiddelen in de relatie tussen beschermende en risicofactoren. Een veilig intern werkmodel van hechting omvat alle factoren die bijdragen aan veerkracht. Vermijdende en ambivalente patronen zijn adaptief en laten een mate van veerkracht zien in omstandigheden die niet optimaal zijn, wat het mogelijk maakt voor kinderen om met relaties en emoties om te kunnen gaan. Kinderen met een gedesorgeriseerde hechtingsstijl kunnen gezien worden als de meest kwetsbare groep, met gebrek aan een coherente strategie om met relaties, gevoelens of ervaringen om te gaan.

A3: Faber, A. J., &
Wittenborn, A. K..
2010

Veilige ouders stimuleren effectieve affectregulatie en verzorgen emotionele steun en responsiviteit, warmte en gepaste discipline. De meeste van deze punten zijn factoren waarvan is bewezen dat ze gerelateerd zijn aan veerkracht. Het zou kunnen zijn dat veilige hechting een buffer biedt en veerkracht stimuleert in kinderen die een echtscheiding meemaken.

**Empirisch
artikel**

Resultaten

A4: Barcons, N.,
Abrines, N., Brun, C.,

Verskil in hechtingsstijl ging gepaard met een significant verschil in adaptieve

---

Sartini, C, Fumadó, V., & Marre, D., 2014

vaardigheden (verschil in gemiddelde = 4.44, $p = .009$), waarbij een veilige hechtingsrelatie de ontwikkeling van adaptieve vaardigheden lijkt te vergemakkelijken.

Wanneer er sprake was van zeer lage adaptieve vaardigheden (een score in het risicogebied van de BASC ($t \leq 40$)), bleek het hechtingspatroon geen significante invloed te hebben op deze adaptieve vaardigheden scores.

A5: Belsky, J., & Fearon, R. M., 2002

Hechtingsstijl leek een effect te hebben op de veerkracht van kinderen op het gebied van gedragsproblemen, sociale competentie en expressieve taalvaardigheden. Kinderen met een veilige hechting scoorden onder toename van contextueel risico beter op deze uitingen van adaptieve vaardigheden dan kinderen met een vermijdende ($p = .011$) of ambivalente hechtingsstijl ($p = .009$). Gedesorganiseerd gehechte kinderen scoorden niet significant lager dan de veilig gehechte groep ($p = .582$). De kwetsbaarheid van vermijdend gehechte kinderen komt bij relatief lagere niveaus van contextueel risico tot uiting dan bij de ambivalent gehechte groep, die pas vanaf een hoger niveau van risico significant minder veerkracht liet zien dan de veilig en gedesorganiseerd gehechte kinderen. Hechting verklaarde 7 tot 11.2 % van de variantie in verschillende adaptieve vaardigheden ofwel veerkracht, afhankelijk van het risiconiveau.

Hechting leek geen effect te hebben op de veerkracht van de kinderen op het gebied van schoolrijpheid en taalbegrip. Bij een toename van contextueel risico werden geen significante verschillen gevonden tussen de scores op deze adaptieve vaardigheden van kinderen met verschillende hechtingsstijlen.

A6: Black-Hughes, C., & Stacy, P. D., 2013

De veerkrachtige zussen scoorden significant hoger op hechting aan moeder, vader, volwassen vriend en leeftijdsgenoot/vriend dan hun gedetineerde zussen, allen bij een $p < ,001$.

In de niet veerkrachtige groep (gedetineerde vrouwen) werden geen significante effecten gevonden van de verschillende hechtingsscores op het drugsgebruik of het afmaken van een middelbare schoolopleiding. Echter leek meer drugsgebruik, wat kan duiden op minder veerkracht, in deze groep samen te gaan met een sterkere hechting aan hun vader ($\beta = .375$, $p = ,080$).

Bij de veerkrachtige zussen leek meer drugsgebruik juist samen te hangen met een lagere score op hechting aan hun moeder ($\beta = -.375$, $p = .097$).

A7: Galatzer-Levy, Op basis van hun distress verloop over vier jaren, werden de studenten in vier

---

-
- I. R., & Bonanno, G. A., 2012
- groepen verdeeld: stabiele lage distress (62.4%), stabiele matige distress(22.3%), stabiele hoge distress (9.9%) en distressed-hersteld (4.9%). Onder studenten in de stabiele lage distress groep was angstige hechting significant lager dan in alle andere groepen. Vermijdende hechting bleek niet voorspellend te zijn voor de door de studenten ervaren mate van distress.
- Ego-veerkracht was wel significant hoger in de stabiele lage distress groep dan in de stabiele hoge distress groep, maar niet significant hoger vergeleken met de stabiele matige distress en distressed-herstelde groep. De stabiele matige distress groep scoorde ook significant hoger op ego-veerkracht dan de stabiele hoge distress groep.
-
- A8:** Kagan, R., Henry, J., Richardson, M., Trinkle, J., & LaFrenier, A., 2014
- Na 6 maanden RLH behandeling waren significante afnames te zien op de CBCL (internaliserende- en totale problemen), UCLA PTSD Index Ouderversie (trauma symptomen op alle subschalen en totaalscores), UCLA PTSD Index Kindversie (vermijding subschaal en totaalscores) en op de TSCC (boosheid subschaal).
- Na 9 maanden werd ondanks de afgenomen en dus beperkte steekproefomvang toch met voldoende power een afname met matige effectgrootte ontdekt in internaliserend, externaliserend en totaal CBCL gedrag.
- Er werden geen significante verschillen op de veerkracht schalen gevonden tussen de nulmeting en 9 maanden of 6 maanden.
- Kinderen die een duurzame relatie met een veilige en consequente verzorger hadden, lieten nog meer verbetering (en dus meer veerkracht) zien dan kinderen die dit niet leken te hebben. Beide groepen verbeterden echter significant.
-
- A9:** Mota, C. P., & Matos, P. M., 2015
- De kwaliteit van relaties met belangrijke anderen toonde significante positieve correlaties met psychologisch welbevinden ($r = .215$ tot $r = .462$) en veerkracht ($r = .172$ tot $r = .414$). Verbanden tussen veerkracht en welbevinden waren laag tot matig ($r = .317$ tot $r = .517$).
- De kwaliteit van relaties bleek een voorspeller van veerkracht ($\beta = .41$), daarnaast werd een positief effect van veerkracht op welbevinden gevonden ($\beta = .62$). Het directe effect van kwaliteit van relaties op welbevinden ($\beta = .51$) verminderde wanneer veerkracht als voorspeller werd toegevoegd ($\beta = .37$), wat duidt op een gedeeltelijke mediatie door veerkracht.
-
- A10:** Shoshani, A., Nakash, O., Zubida,
- Veilige hechting was significant negatief gecorreleerd met risicogedrag. Van alle
-

H., & Harper, R. A., 2014	onafhankelijke variabelen bleek een veilige hechting het sterkst negatief geassocieerd met risicogedrag ($\beta = -0.24, p < .001$).
	Veilige hechting was eveneens significant negatief gecorreleerd met hoge niveaus van psychische klachten.

A11: Stacey, P. D., 2006	Veerkrachtige broers hadden significant meer hechtingsrelaties en hadden ook significant sterkere hechtingen in deze relaties met vaders, moeders, beste vrienden en andere belangrijke volwassenen. In het geval van de relatie met vaders en moeders was dit verschil significant op het hoogste niveau ($p < .001$). De verschillen in scores op hechting aan de beste vrienden en andere belangrijke volwassenen waren respectievelijk significant bij een $p < .05$ en $p < 0.01$.
------------------------------------	--

Bevindingen in de resultaten

De theoretische artikelen (A1 t/m A3) hypothetiseren allen dat veilige hechting een positieve invloed heeft op veerkracht. Veilige hechting aan ouders stimuleert veerkracht (A3), maar een andere veilige hechtingsfiguur kan ook op latere leeftijd nog bijdragen aan de ontwikkeling van veerkracht (A1). In A2 wordt hechting zelfs benoemd als de sleutel tot alle aspecten van veerkracht. A3 wekt de suggestie dat veilige hechting veerkracht indirect stimuleert via een aantal tussenliggende factoren (effectieve affectregulatie, emotionele steun en responsiviteit, warmte en gepaste discipline) die mogelijk gemaakt worden door veilige ouders.

Uit de empirische onderzoeken kwam eveneens naar voren dat veilige hechting en veerkracht positief met elkaar in verband staan. Een veilige hechting vergemakkelijkt de ontwikkeling van adaptieve vaardigheden (veerkracht) (A4) en lijkt een voorspeller van veerkracht (A5). Naast deze positieve relaties met veerkracht, correleert een veilige hechting juist significant negatief met risicogedrag en hoge niveaus van psychische klachten. Van de drie onderzochte veerkrachtfactoren vertoonde veilige hechting de sterkste negatieve samenhang met risicogedrag (A10). In A6, A9 en A11 werd onderscheid gemaakt tussen hechting aan verschillende hechtingsfiguren. Hieruit kwam naar voren dat veerkrachtige personen meer hechtingsfiguren naast hun ouders hadden en dat deze hechtingen eveneens sterker waren dan het geval was bij hun niet-veerkrachtige broers of zussen (A6 en A11). De kwaliteit van relaties met belangrijke figuren naast ouders bleek significant positief te correleren met zowel veerkracht als psychologisch welbevinden en dit tweede genoemde verband werd ook gedeeltelijk gemedieerd door veerkracht (A9).

Betreffende het effect van onveilig-vermijdende hechting op veerkracht zijn inconsistente resultaten gevonden. Volgens A5 (waarin veilige-, onveilig-vermijdende-, onveilig-ambivalente- en gedesorganiseerde hechting onderscheiden werden) zorgt een vermijdende hechtingsstijl al bij lage niveaus van contextueel risico voor significant minder veerkracht en komt deze kwetsbaarheid bij de ambivalent gehechte groep pas bij hogere risiconiveaus tot uiting. In A7 (waar onderscheid werd gemaakt tussen scores op de angstige hechting- en vermijdende hechting-dimensie) kwam echter geen significant effect van een hoge score op vermijdende hechting op ervaren distress uit de resultaten naar voren. Een hoge score op de angstige hechtingsdimensie leek wel minder veerkracht tot gevolg te hebben, want dit ging samen met meer distress. Kinderen met een gedesorganiseerde hechtingsstijl hadden in A5 geen significant lagere veerkrachtscore dan de veilig gehechte kinderen en scoorden net als de veilig gehechte groep ook significant hoger op veerkracht dan de onveilig-vermijdende en ambivalente groep.

Tot slot had de op hechting gefocuste traumabehandeling RLH in A8 geen significante verbetering in veerkracht tot gevolg, ondanks dat er wel een afname van trauma symptomen en bijkomstige problemen te zien was. Daarnaast werden verschillen in effectiviteit van de RLH behandeling gevonden tussen kinderen met trauma's van verschillende aard. Wanneer er sprake was van een verzwakte verzorger, leek de behandeling minder effect te hebben dan wanneer het kind een duurzame, veilige relatie met een consequente verzorger had.

Tabel 5. *Beperkingen*

Theoretisch artikel	Beperkingen
A1: Andrew, E., Williams, J., & Waters, C., 2014	-
A2: Atwool, N., 2006	-
A3: Faber, A. J., & Wittenborn, A. K., 2010	-
Empirisch artikel	Beperkingen
A4: Barcons, N., Abrines, N., Brun, C., Sartini, C, Fumadó,	De waarde van de resultaten wordt verminderd door: -zelfselectie van deelnemers;

V., & Marre, D., 2014	-gebrek aan vergelijking tussen gegevens van geadopteerde kinderen met niet-geadopteerde kinderen; -gebrek aan beschikbare informatie over vóór de adoptie.
--------------------------	--

A5: Belsky, J., & Fearon, R. M., 2002	Weinig verschil in socio-demografische factoren aanwezig binnen de steekproef, waardoor deze niet representatief is voor de minder sociaal bevoorrechte populaties. Deze beperking roept op tot voorzichtigheid wanneer gekeken wordt naar het gebrek aan resultaat betreffende de risico's die geassocieerd worden met gedesorganiseerde hechting.
---	---

A6: Black-Hughes, C., & Stacy, P. D., 2013	Generalisatie van onderzoeksresultaten wordt beperkt door: -beperkt aantal zussenparen en gebrek aan significantie van effecten; -onderzoekspopulatie van gedetineerden en hun zussen.
---	--

A7: Galatzer-Levy, I. R., & Bonanno, G. A., 2012	-Slechts enkele variabelen onderscheiden als voorspellers van stressverloop, terwijl andere niet meegenomen factoren ook aanpassing tijdens de studie jaren zullen voorspellen; -ego-veerkracht is geen uitputtende maat van flexibele coping en levert hierin dus ook beperkte informatie op; -hoewel ze afzonderlijk gemeten werden, is het onwaarschijnlijk dat hechtingspatronen en ego-veerkracht niet aan elkaar gerelateerd zijn; -steekproefgrootte vormde een beperking in de mogelijkheid tot het analyseren van covariaten, dit lag niet zozeer aan de totale steekproef, maar werd veroorzaakt door de (ongelijke) vier gevormde groepen die in twee gevallen zeer klein waren; -niet-random geselecteerde steekproef niet random geselecteerd; -geen data over de aanpassing van studenten voordat ze gingen studeren.
---	--

A8: Kagan, R., Henry, J., Richardson, M., Trinkle, J., & LaFrenier, A., 2014	De reikwijdte van conclusies over de doeltreffendheid van RLH wordt beperkt door: -het ontbreken van een controlegroep; -kleine en mogelijk scheve steekproef; -afname van het deelnemersaantal op latere metingen.
---	--

A9: Mota, C. P., & Matos, P. M., 2015	-Gebaseerd op cross-sectionele data, waardoor het niet mogelijk is om goede conclusies te trekken over causale relaties. Hierdoor valt niet uit te sluiten dat adolescenten met hoger welbevinden ook degenen zijn die veerkrachtiger zijn en beter in staat zijn om sterke relaties met volwassenen aan te gaan. -steekproefgrootte te klein om te controleren voor leeftijd.
---	---

<p>A10: Shoshani, A., Nakash, O., Zubida, H., & Harper, R. A., 2014</p>	<p>-Onderzoeksresultaten gebaseerd op zelfrapportage vragenlijsten van adolescenten die misschien onnauwkeurige/onjuiste of bevooroordeelde gegevens hebben gerapporteerd, in het bijzonder in het geval van psychische symptomen en probleemgedrag.</p> <p>-de variëteit aan achtergronden van de allochtone jeugd waarmee de autochtone jeugd werd vergeleken.</p>
<hr/>	
<p>A11: Stacey, P. D., 2006</p>	<p>-Gelinkt aan de onderzoekspopulatie: demografische gegevens en selectie van de sample; sample size; non-respons bias; mogelijk type 1 fouten door meerdere vergelijkingen.</p> <p>-data verzameling uitsluitend gebaseerd op de herinneringen aan de vroege jeugd van de deelnemers, welke door levenservaringen beïnvloed en gewijzigd kunnen zijn.</p> <p>-weinig gedaan om een causale relatie tussen de voorspellende variabele en de maatstaf variabele vast te stellen. Hierdoor valt niet uit te sluiten dat de bevindingen enkel een reflectie zijn van een onbekende variabele die geresulteerd heeft in de verschillen tussen de broers in zowel hechting als veerkracht.</p>

Bevindingen in de beperkingen van de onderzoeken

In de drie theoretische artikelen (A1 t/m A3) zijn geen beperkingen genoemd. Van de acht artikelen die empirische onderzoeken beschrijven, geven zes artikelen (A5, A6, A7, A8, A9 en A11) aan dat de gevonden resultaten moeilijk te generaliseren zijn. In alle gevallen was dat vooral te wijten aan een kleine steekproefgrootte. Daarnaast werden nog als redenen voor moeilijke generalisatie genoemd dat de steekproef scheef was (A8), niet random geselecteerd was (A7), als onderzoekspopulatie een groep gedetineerden en hun zussen/broers had (A6, A11) of weinig verschil in socio-demografische factoren liet zien (A5). In sommige gevallen was de steekproef wel groot genoeg voor analyses die werden uitgevoerd met de totale groep, maar bleek deze onvoldoende wanneer subgroepen gevormd werden, bijvoorbeeld van verschillende hechtingsstijlen of leeftijd (A5, A7 en A9). Een artikel noemde het gebruik van zelfrapportage vragenlijsten als beperking van het onderzoek (A10) en een ander artikel gaf aan dat de data verzameling gebaseerd was op zelfrapportage van herinneringen uit de vroege jeugd en dat deze door de jaren heen veranderd kunnen zijn (A11). Ook noemen een paar artikelen de beperking van het gebruik van cross-sectionele data, waardoor geen causale conclusies getrokken konden worden (A9 en A11). Verder werd het ontbreken van een controlegroep gezien als een beperking van de onderzoeken in A4 en A8. Tot slot noemden

A4, A7 en A10 het gebrek aan informatie vóór het onderzoek als beperking. Hierdoor zou het beeld van de veerkracht van de steekproef onvolledig zijn, omdat niet bekend was hoe hun aanpassingsvermogen was voor het onderzoek (A7), welke specifieke ongunstige ervaringen kinderen voor adoptie precies hadden meegemaakt (A4) of wat het verschil in pre-migratie trajecten van deelnemers is geweest (A10).

Tabel 6. *Implicaties voor de praktijk*

Theoretisch artikel	Implicaties voor de praktijk
A1: Andrew, E., Williams, J., & Waters, C., 2014	-
A2: Atwool, N., 2006	-
A3: Faber, A. J., & Wittenborn, A. K., 2010	Interventies die zich richten op het faciliteren van veilige gehechtheidsrelaties zouden de aanwezigheid van beschermende factoren kunnen verhogen en daardoor de veerkracht van kinderen na echtscheiding/hertrouwen verhogen. Emotionally Focused Family Therapy (EFFT) is gericht op het herstellen van de verbinding door het stimuleren van nieuwe emotionele en interactionele ervaringen. Deze aanpak gaat ervan uit dat het verbeteren van de hechtingsrelaties resulteert in verbeterde uitkomsten voor kinderen. Een eerste effectonderzoek onthulde positieve uitkomsten.
Empirisch artikel	Implicaties voor de praktijk
A4: Barcons, N., Abrines, N., Brun, C., Sartini, C., Fumadó, V., & Marre, D., 2014	Vroegtijdige opsporing van problemen, kind-familie behandeling, geestelijke gezondheid- en onderwijs diensten kunnen bijdragen aan het welbevinden van adoptiekinderen en het aantal afgebroken adopties verminderen.
A5: Belsky, J., & Fearon, R. M., 2002	-
A6: Black-Hughes, C., & Stacy, P. D., 2013	Preventieve diensten moeten overwegen om ouders/verzorgers te onderwijzen over het belang van het ontwikkelen van sterke hechtingen met ouders, leeftijdsgenoten of andere volwassenen. Professionals in de 1 ^e en 2 ^e lijns zorg zouden in behandelplannen ook aandacht moeten besteden aan het voortbestaan van en ondersteuning van ofwel effectieve ouderlijke betrokkenheid, of wanneer

---

dit niet aanwezig is, die van een leeftijdsgenoot of andere volwassene. Het lijkt essentieel te zijn dat kinderen wiens omgeving verstoord is, door blijvende gezonde relaties de mogelijkheid hebben om enige vorm van gestructureerde stabiliteit te behouden.

A7: Galatzer-Levy, I. R., & Bonanno, G. A., 2012

-

A8: Kagan, R., Henry, J., Richardson, M., Trinkle, J., & LaFrenier, A., 2014

Kinderen met complexe trauma's en hun verzorgers moeten in behandeling niet alleen aan zelfregulatie vaardigheden bouwen, maar ook het vertrouwen in langdurige, emotioneel ondersteunende relaties moet heropgebouwd worden.

A9: Mota, C. P., & Matos, P. M., 2015

In zorginstellingen moeten omstandigheden gecreëerd worden die jongeren in staat stellen tot positieve adaptatie. Het is belangrijk dat de zorgverleners van de instellingen voorbereid zijn om geconfronteerd te worden met de realiteit van jongeren en om kunnen gaan met onvoorziene omstandigheden en wisselvalligheden in het werken met deze doelgroep. Want adolescenten voelen zich hecht en veilig in hun relaties met zorgverleners wanneer deze beschikbaar voor ze zijn en sensitief zijn. Van zorgverleners wordt verwacht inzicht te hebben in het ontwikkelingsproces en de trajecten die deze adolescenten doorlopen. Er moet geïnvesteerd worden in de competenties en houdingen van de zorgverleners. De dynamiek van zorginstellingen zou ook verbeterd kunnen worden door het creëren van multidisciplinaire teams die voorbereid zijn om jongeren te verwelkomen en hen te helpen zich aan te passen aan de instelling.

A10: Shoshani, A., Nakash, O., Zubida, H., & Harper, R. A., 2014

De bevindingen van dit onderzoek onderstrepen het belang van het versterken van interpersoonlijke steunsystemen van jeugdige immigranten voor betere geestelijke gezondheid uitkomsten.

A11: Stacey, P. D., 2006

Social work moet zich meer committeren aan preventie dan aan interventie.

Bevindingen in de implicaties voor de praktijk

In A11 en A6 wordt het belang van preventie genoemd, bijvoorbeeld door ouders of verzorgers te onderwijzen over het belang van het ontwikkelen van sterke hechtingen met ouders, leeftijdsgenoten of andere volwassenen (A6). Ook wordt in een ander artikel benadrukt dat het na trauma belangrijk is om naast het werken aan zelfregulatievaardigheden, ook het vertrouwen in langdurige, emotioneel ondersteunende relaties weer op te bouwen

voor meer veerkracht (A8). Drie onderzoeken geven expliciete voorbeelden aan waarmee zorginstellingen door het werken aan veilige hechting en ondersteunende relaties kunnen bijdragen aan een goede geestelijke gezondheid en veerkrachtige jongeren (A3, A6 en A9). Expliciet wordt het opnemen van doelen op het gebied van blijvende gezonde relaties in het behandelplan genoemd (A6), en in A9 wordt het belang van goede veilige relaties met zorgverleners onderstreept omdat dit nodig is om de jongeren meer veerkracht te geven. De resultaten in A3 laten zien dat interventies die zich richten op het faciliteren van veilige gehechtheidsrelaties (zoals EFFT) de aanwezigheid van beschermende factoren kunnen verhogen en daardoor ook de veerkracht van kinderen na echtscheiding en hertrouwen toeneemt. Ook in A10 wordt gewezen op het belang van het versterken van interpersoonlijke steunsystemen van jeugdige immigranten voor een betere geestelijke gezondheid. A4 heeft een bijdrage geleverd aan het bepalen van de behoeften van adoptiekinderen en hun adoptiefamilies en hieruit blijkt dat zorg ingezet moet worden op vroegtijdige opsporing, kind-familie behandeling, geestelijke gezondheid- en onderwijs diensten. Hierdoor kan worden bijgedragen aan het welbevinden van deze kinderen en succes van de adoptie.

Discussie

In deze systematische review is getracht een samenvatting te geven van de tot nu toe verschenen wetenschappelijke literatuur waarin de relatie tussen hechting en veerkracht bij kinderen en jongeren beschreven wordt. Hiermee werd antwoord gezocht op de hoofdvraag: ‘wat is er bekend over de relatie tussen hechting en veerkracht bij kinderen en jongeren in huidige wetenschappelijke studies?’. Deze vraag is verder uitgewerkt in deelvragen waarvan de belangrijkste vragen gaan over de operationalisering van de constructen en de richting van het effect tussen hechting en veerkracht.

De enorme heterogeniteit in de gevonden en geselecteerde artikelen, maakte het moeilijk deze op een systematische manier te vergelijken. Zo was er bijvoorbeeld een grote diversiteit in operationalisering van veerkracht, wat uiteen liep van het al dan niet gedetineerd zijn van broers en zussenparen (Black-Hughes & Stacey, 2013; Stacey, 2006) tot scores op adaptieve vaardigheden (Faber & Wittenborn, 2010). Desondanks werd duidelijk dat hoe veerkracht ook geoperationaliseerd wordt, hechting hier een belangrijke invloed op lijkt te hebben. Vanwege het cross-sectionele onderzoeksdesign in de meerderheid van de artikelen in deze review, zijn causale relaties moeilijk te bepalen. Uit de longitudinale onderzoeken kwam echter naar voren dat hechtingsstijl en kwaliteit van relaties de mate van veerkracht kunnen voorspellen (Belsky & Fearon, 2002; Mota & Matos, 2015). Veilige hechting wordt over het algemeen gezien als een factor met een positieve invloed op veerkracht in de vorm van adaptieve vaardigheden en psychische gezondheid. In één theoretisch artikel is veilige hechting zelfs omschreven als een voorwaarde voor het ontwikkelen van veerkracht (Atwool, 2006). Zowel de kwaliteit als kwantiteit van hechtingsrelaties lijken effect te hebben op veerkracht (Stacey, 2011). Faber en Wittenborn (2010) suggereren dat een veilige hechting indirect bijdraagt aan veerkracht via het mogelijk maken van effectieve affectregulatie, emotionele steun en responsiviteit, warmte en gepaste discipline. Daarentegen bleken een onveilig-vermijdende en –ambivalente hechting in combinatie met een toename van contextuele risicofactoren samen te hangen met minder veerkracht op verschillende gebieden zoals functioneren op school en gedragsproblemen (Belsky, & Fearon, 2002). Een hoge score op angstige hechting verkleint eveneens de kans om veerkrachtig te zijn (Galatzer-Levy, & Bonanno, 2012). Wat betreft de relatie tussen gedesorganiseerde hechting en veerkracht zijn inconsistente resultaten gevonden. In één onderzoek scoorden jonge kinderen met deze hechtingsstijl niet significant lager op veerkracht dan hun veilig gehechte leeftijdsgenoten (Belsky & Faeron, 2002), terwijl in een ander artikel juist wordt gesteld dat een gedesorganiseerde hechtingsstijl het sterkst wordt geassocieerd met significante problemen in

de jeugd en latere jaren (Atwool, 2006). Hoewel deze inconsistente resultaten nieuwe vragen oproepen over de precieze effecten van de verschillende hechtingsstijlen op veerkracht, lijkt geconcludeerd te kunnen worden dat een veilige hechting vaak met meer veerkracht geassocieerd wordt.

Naast onderzoek naar het verband tussen hechting en veerkracht is het verbeteren van iemands vermogen zich veilig te hechten aan anderen ook ingezet als middel om veerkracht te vergroten in een traumabehandeling. De enige interventie in deze review had weliswaar een significante afname van trauma symptomen en gerelateerde problemen tot gevolg, maar er werd geen significant effect op veerkracht gevonden (Kagan, Henry, Richardson, Trinkle & LaFrenier, 2014). Hoewel een veilige hechting geassocieerd wordt met meer veerkracht, lijkt het inzetten op ontwikkeling van veilige hechtingsrelaties bij veelal onveilig gehechte kinderen geen positief effect op veerkracht teweeg te brengen. Mogelijk is een relatief kortdurende interventie niet voldoende om een onveilige hechtingsstijl te veranderen in een veilige hechting. Kinderen die hun veerkracht niet kunnen ontwikkelen vanuit een fundament van veilige hechting lijken dit via andere, meer interne bronnen toch te kunnen ontwikkelen. In onderzoek van Cicchetti en Rogosch (1997) bij een groep sociaaleconomisch achtergestelde kinderen bleken relationele factoren weliswaar belangrijke voorspellers voor veerkrachtige uitkomsten wanneer kinderen geen slachtoffer van mishandeling zijn, maar waren persoonlijkheidskenmerken zoals eigenwaarde en impulscontrole juist belangrijker voor de ontwikkeling van veerkracht bij mishandelde kinderen met een onveilige hechting. Deze resultaten indiceren dat het mogelijk is om via verschillende wegen veerkracht te ontwikkelen. De aanwezigheid van verschillende veerkrachtbronnen, zoals een veilige hechting of eigenwaarde, is bepalend voor de ontwikkeling van veerkracht. Wellicht moet voor het vergroten van veerkracht bij onveilig gehechte kinderen niet ingezet worden op het veiliger maken van hun hechting, maar kan de ontwikkeling van veerkracht op andere manieren gestimuleerd worden. Er bestaan al interventies die een veerkrachtvergroten effect teweeg brengen (Leve, Harold, Chamberlain, Landsverk, Fisher, & Vostanis, 2012). Zulke veerkrachtinterventies bieden veelbelovende mogelijkheden voor het verbeteren van ontwikkelingsuitkomsten voor (pleeg)kinderen. Veerkracht kan een positief tegenwicht bieden aan de risico's die onveilig hechting met zich meebrengt. Het blijkt zelfs mogelijk om via het vergroten van veerkracht - middels een krachten-gebaseerde interventie die niet specifiek op hechtingsveiligheid focust - een toename in veilig hechtingsgedrag teweeg te brengen (Fisher & Kim, 2007). Mogelijk kan een opwaartse spiraal in werking treden wanneer interventies erin slagen om de veerkracht van onveilig gehechte kinderen te

verhogen, waarin hechting en veerkracht elkaar wederzijds bekrachtigen. Meer longitudinaal onderzoek is nodig om vast te kunnen stellen of dit daadwerkelijk zo kan werken en wat voor interventies hier precies voor nodig zijn. Verder kan bij het onderzoeken van de effectiviteit van veerkrachtinterventies onderscheid gemaakt worden tussen deelnemers met verschillende hechtingsstijlen, zodat meer inzicht verkregen kan worden in wat een interventie passend maakt voor onveilig gehechte individuen. Op deze manier kan bijgedragen worden aan gunstige ontwikkelingsuitkomsten voor kinderen die zijn opgegroeid onder minder gunstige omstandigheden.

In de inleiding zijn twee manieren genoemd waarop de verhouding tussen hechting en veerkracht benaderd kan worden, namelijk als twee variabelen met een effect op elkaar of als twee parallelle variabelen met allebei een effect op een derde variabele. De geselecteerde artikelen benaderen veerkracht bijna allemaal als één van de uitkomstmaten waar hechting invloed op heeft. Echter werden veerkracht en hechting in het onderzoek van Galatzer-Levy en Bonanno (2012) bekeken als naast elkaar staande factoren met elk een effect op mate van distress. Zowel lage scores op angstige hechting als ook hoge scores op ego-veerkracht correleerden significant met weinig distress. Dit laat zien dat veerkracht niet enkel een resultaat is van een bepaalde hechtingsstijl, maar dat het parallel aan hechting eveneens invloed heeft op ontwikkelingsuitkomsten. Hechting is een construct dat al jarenlang veel aandacht krijgt in onderzoek vanwege haar bewezen grote invloed op de verdere ontwikkeling. Veerkracht blijkt in de artikelen van deze review een minder grote rol toebedeeld, terwijl ze meer aandacht verdient. Zo kan veerkracht bijdragen aan een goed functioneren in tijden van stress, herstel na tegenslagen en meer welbevinden (Cicchetti, 2010; Masten, Cutuli, Herbers, & Reed, 2011). In het bijzonder bij risicogroepen zoals kinderen die onveilig gehecht zijn, kan veerkracht bijdragen aan betere uitkomsten. Het is bewezen dat veerkracht vergroot kan worden middels interventies (Brunwasser, Gillham, & Kim, 2009; Masten et al. 2011). Tezamen nodigen deze bevindingen uit tot meer onderzoek naar manieren waarop veerkracht vergroot kan worden.

Voordat meer profijt uit een grotere focus op veerkracht gehaald kan worden, is het allereerst belangrijk dat veerkracht als construct in vervolgonderzoek meer helder geoperationaliseerd wordt. In de geselecteerde artikelen van deze review kwam naar voren dat onderzoekers hier moeite mee te hebben en waren er meer verschillen dan overeenkomsten te vinden in de operationalisering van veerkracht. Slechts drie onderzoeken probeerden veerkracht direct als concept te operationaliseren en gebruikten hiervoor speciale veerkracht meetinstrumenten (Galatzer-Levy, & Bonanno, 2012; Kagan et al., 2014; Mota, & Matos,

2015). Terwijl de andere onderzoeken veerkracht poogden te meten via adaptieve vaardigheden (Barcons, Abrines, Brun, Sartini, Fumadó, & Marre, 2014) of verschillende niveaus van functioneren bij een bepaalde mate van contextueel risico (Belsky, & Fearon, 2002). Daarnaast werd veerkracht in sommige artikelen benaderd als persoonlijkheidstrek, (ego-)resiliency, en in andere artikelen werd veerkracht meer als proces beschouwd. Sommige onderzoekers lijken zelfs een tweeledige betekenis te geven aan veerkracht, waarbij veerkracht zowel als onafhankelijke en afhankelijke variabele geoperationaliseerd wordt (Black-Hughes, & Stacey, 2013; Stacey, 2006). Het feit dat er weinig consensus heerst over veerkrachtdefinities, operationalisering en de manier waarop belangrijke constructen gemeten worden werd door Luthar et al. (2000) gezien als potentieel problematische aspect van het construct veerkracht. Ondanks deze uitdagingen in het onderzoek naar dit complexe construct, is vervolgonderzoek van grote waarde. Luthar et al. (2000) stelden dat doorgaand onderzoek naar risico en beschermende processen zoals veerkracht de ontwikkelingstheorie, waar hechting ook een grote rol in speelt, uit kan breiden en tot nuttige suggesties voor interventies kan leiden. Als er meer eenduidigheid komt in manieren waarop veerkracht in onderzoek gemeten kan worden en veerkrachtonderzoekers nauwkeurig beschrijven hoe zij veerkracht operationaliseren, kan het potentieel van dit construct beter tot uiting komen.

De gevonden verbanden tussen hechting en veerkracht hebben verschillende implicaties voor de praktijk. Ten eerste kunnen zowel schoolmedewerkers als medewerkers in zorginstellingen een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van veerkracht in kinderen die een goede band met hun ouders missen. Op latere leeftijd kan nog gewerkt worden aan het vertrouwen in en het opbouwen van langdurige veilige en ondersteunende relaties, die als een bron van veerkracht kunnen dienen (Andrew, Williams, & Waters, 2014; Kagan et al., 2014). Deze resultaten bieden perspectief voor de ontwikkeling van veerkracht bij jongeren die geen veilige hechtingsstijl hebben ontwikkeld in hun vroegere jaren. Zorginstellingen zouden extra aandacht moeten besteden aan ondersteunende relaties en werken aan een veilige hechting om zo bij te dragen aan een goede geestelijke gezondheid (Black-Hughes & Stacey, 2013; Faber & Wittenborn, 2010; Mota & Matos, 2015). Een andere belangrijke implicatie voor de praktijk komt voort uit de bevinding dat veerkracht een moderator is in het voorspellende effect van de kwaliteit van relaties met belangrijke hechtingsfiguren op het welbevinden (Mota & Matos, 2015). Het positieve effect van goede, veilige relaties op welbevinden, loopt gedeeltelijk via de door deze hechtingsrelaties gestimuleerde ontwikkeling van veerkracht. Dit onderstreept het belang van veerkracht en roept op tot aandacht voor het vergroten van veerkracht náást aandacht voor een veilige hechting.

De veelvoorkomende beperkingen van onderzoek in het algemeen werden ook genoemd in de artikelen in deze review. Veel onderzoeksresultaten bleken moeilijk te generaliseren vanwege kenmerken van de steekproef. De steekproefgrootte kan in sommige analyses tot gevolg hebben gehad dat resultaten niet significant waren, terwijl daar wel daadwerkelijk een effect zou kunnen zijn (Barcons et al., 2014; Belsky & Fearon, 2002; Galatzer-Levy & Bonanno, 2012; Mota & Matos, 2015). Daarnaast werd de homogeniteit van enkele steekproefpopulaties genoemd als oorzaak van een beperkte generaliseerbaarheid (Barcons et al., 2014; Black-Hughes & Stacey, 2013; Stacey, 2006). Een ander nadeel is dat veel studies cross-sectioneel waren. Het gebrek aan longitudinaal onderzoek verhindert uitspraken over causaliteit en richting van effecten.

Verder hebben de gebruikte zoekopdracht en selectiecriteria in deze literatuurstudie niet geresulteerd in een selectie van relatief homogene artikelen. Dit bemoeilijkt het trekken van eenduidige conclusies vanwege grote verschillen in steekproeven en operationalisering van de constructen hechting en veerkracht. Daarnaast kan opgemerkt worden dat twee artikelen met volwassen deelnemers zijn geselecteerd voor de review, terwijl één van de zoekconstructen juist gebruikt was om te focussen op onderzoeken bij kinderen en jongeren. Deze artikelen zijn toch geïnccludeerd vanwege hun relevantie betreffende de relatie tussen hechting en veerkracht en omdat de volwassenen door middel van retrospectieve vragenlijsten gevraagd werd naar de situatie voor hun 10^e levensjaar. Ten slotte is er geen interbeoordelaarsbetrouwbaarheid vanwege gebrek aan een tweede beoordelaar bij de systematische selectieprocedure van de artikelen.

Conclusie

Naar aanleiding van deze review valt te concluderen dat er een wezenlijk verband bestaat tussen hechting en veerkracht. Een veilige hechting lijkt bronnen voor de ontwikkeling van veerkracht te bieden. Hoewel de meeste onderzoeken in deze review veerkracht als een uitkomstmaat van veilige hechting benaderen, lijkt veerkracht parallel aan hechting ook effecten op ontwikkelingsuitkomsten te hebben en zou veerkracht wellicht de negatieve gevolgen van een onveilige hechting kunnen beperken. Kinderen die onveilig gehecht zijn, zoals vele kinderen binnen de jeugdzorg, kunnen ook veerkrachtig zijn. Hoewel veilig gehechte kinderen een streepje voor lijken te hebben omdat zij meer veerkracht kunnen halen uit relationele factoren, zijn er meerdere bronnen van waaruit veerkracht ontwikkeld kan worden en lijken onveilig gehechte kinderen via non-relationele bronnen ook veerkracht te ontwikkelen. Daarnaast is het mogelijk om middels interventies veerkracht te vergroten. Het is van belang dat onderzoekers veerkracht meer centraal gaan zetten. Vanwege de complexiteit van dit construct zal hierbij extra aandacht besteed moeten worden aan de operationalisering van veerkracht.

Referenties

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Allen, J. P., & Land, D. (1999). Attachment in adolescence. In J. Cassidy, & P. R. Shaver (Ed.), *Handbook of attachment* (pp. 319-334). New York, NY: Guilford Press.
- Alvord, M. K., Gurwitch, R., Martin, J., & Palomares, R. S. (z.j.). Resilience guide. Geraadpleegd op <http://www.apa.org/helpcenter/resilience.aspx>
- Andrew, E., Williams, J., & Waters, C. (2014). Dialectical behaviour therapy and attachment: Vehicles for the development of resilience in young people leaving the care system. *Clinical Child Psychology, 19*(4), 503-515.
- Atwool, N. (2006). Attachment and resilience: Implications for children in care. *Child Care in Practice, 12*(4), 315-330.
- Archana, Kumar, U., & Singh, R. (2014). Resilience and spirituality as predictors of psychological well-being among university students. *Journal of Psychosocial Research, 9*(2), 227-235.
- Barcons, N., Abrines, N., Brun, C., Sartini, C, Fumadó, V., & Marre, D. (2014). Attachment and adaptive skills in children of international adoption. *Child and Family Social Work, 19*, 89-98.
- Belsky, J., & Fearon, R. M. (2002). Infant-mother attachment security, contextual risk, and early development: A moderational analysis. *Development and Psychopathology, 14*, 293-310.
- Benoit, D., & Parker, K. C. (1994). Stability and transmission of attachment across three generations. *Child Development, 65*, 1444-1456.
- Berlin, L., Zeanah, C.H., & Lieberman, A.F. (2008). Prevention and intervention programs for supporting early attachment security. In J. Cassidy, & P. R. Shaver (Ed.), *Handbook of attachment* (pp. 745-761). New York, NY: Guilford Press.
- Black-Hughes, C., & Stacy, P. D. (2013). Early childhood attachment and its impact on later life resilience: A comparison of resilient and non-resilient female siblings. *Journal of Evidence-Based Social Work, 10*, 410-420.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss I: Attachment*. New York, NY: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base*. New York, NY: Basic Books.
- Brunwasser, S. M., Gillham, J. E., & Kim, E. S., (2009). A meta-analytic review of the Penn Resiliency Program's effect on depressive symptoms. *Journal of Consulting and*

- Clinical Psychology*, 77, 1042-1054.
- Cicchetti, D. (2010). Resilience under conditions of extreme stress: A multilevel perspective. *World Psychiatry*, 9, 145-154.
- Cicchetti, D., & Rogosch, F. A. (1997). The role of self-organization in the promotion of resilience in maltreated children. *Development and Psychopathology*, 9, 797-815.
- Cyr, C., Euser, E. M., Bakermans-Kranenburg, M. J., & IJzendoorn, M. H. van (2010). Attachment security and disorganization in maltreating and high-risk families. A series of meta-analyses. *Development and Psychopathology*, 22(1), 87-108.
- Faber, A. J., & Wittenborn, A. K. (2002). The role of attachment in children's adjustment to divorce and remarriage. *Journal of Family Psychotherapy*, 21, 89-104.
- Fisher, P. A., & Kim, H. K. (2007). Intervention effects on foster preschoolers' attachment-related behaviors from a randomized trial. *Prevention Science*, 8, 161-170.
- Fletcher, D., & Sarkar, M. (2013). Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory. *European Psychologist*, 18(1), 12-23.
- Fonagy, P., Steele, P., Steele, H., Higgitt, A., & Target, M. (1994). The theory and practice of resilience. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 231-257.
- Fraley, R. C., & Spieker, S. J. (2003). Are infant attachment patterns continuously or categorally distributed? A taxonomic analysis of strange situation behavior. *Developmental Psychology*, 39(3), 387-404.
- Galatzer-Levy, I. R., & Bonanno, G. A. (2012). Heterogeneous patterns of stress over the four years of college: Associations with anxious attachment and ego-resiliency. *Journal of Personality*, 81(5), 476-486.
- Harris, J. R. (1998). *The nurture assumption: Why children turn out the way they do*. New York, NY: Free Press.
- Ifeagwazi, C. M., Chukwuorji, J. C., & Zacchaeus, E. A. (2015). Alienation and psychological wellbeing: Moderation by resilience. *Social Indicators Research*, 120(2), 525-544.
- IJzendoorn, M. H. van (2008). *Opvoeding over de grens: Gehechtheid, trauma en veerkracht*. Amsterdam, Nederland: Boom academic.
- IJzendoorn, M. H. van, Schuengel, C., & Bakermans-Kranenburg, M. J. (1999). Disorganized attachment in early childhood: Meta-analysis of precursors, concomitants, and sequelae. *Development and Psychopathology*, 11, 225-249.
- Johnson, J. L., & Wiechelt, S. A. (2004). Introduction to the special issue on resilience. *Substance Use & Misuse*, 39(5), 657-670.
- Kagan, R., Henry, J., Richardson, M., Trinkle, J., & LaFrenier, A. (2014). Evaluation of *Real*

- Life Heroes* treatment for children with complex PTSD. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 6(5), 588-596.
- Leve, L. D., Harold, G. T., Chamberlain, P., Landsverk, J. A., Fisher, P. A., & Vostanis, P. (2012). Practitioner review: Children in foster care – vulnerabilities and evidence-based interventions that promote resilience processes. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 53(12), 1197-1211.
- Lewis, M., Feiring, C., & Rosenthal, S. (2000). Attachment over time. *Child Development*, 71(3), 707-720.
- Loh, J. M. I., Schutte, N. S., & Thorsteinsson, E. B. (2014). Be happy: The role of resilience between characteristic affect and symptoms of depression. *Journal of Happiness Studies*, 15, 1125-1138.
- Lopez, F. G. (2011). Adult attachment security: The relational scaffolding of positive psychology. In S. J. Lopez, & C. R. Snyder (Ed.), *The Oxford handbook of positive psychology* (pp. 405-415). New York, NY: Oxford University Press.
- Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543-562.
- Main, M., & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disorientated during the Ainsworth Strange situation. In M. T. Greenberg, D. Cicchetti, & E. M. Cummings (Ed.), *Attachment in the pre-school years: Theory, research and innovation* (pp. 121-160). London, England: The University of Chicago Press.
- Masten, A. S. (2001). Ordinary Magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238.
- Masten, A. S., & Coatsworth, J. D. (1998). The development of competence in favorable and unfavorable environments. *American Psychologist*, 53(2), 205-220.
- Masten, A. S., Cutuli, J. J., Herbers, J. E., & Reed, M. J. (2011). Resilience in development. In S. J. Lopez, & C. R. Snyder (Ed.), *The Oxford handbook of positive psychology* (pp. 117-131). New York, NY: Oxford University Press.
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. New York, NY: Guilford Press.
- Mota, C. P., & Matos, P. M. (2015). Adolescents in institutional care: significant adults, resilience and well-being. *Child Youth Care Forum*, 44, (2015), 209-224.
- Nederlands Jeugd Instituut. (z.d.). Dossier hechting en hechtingsproblemen. Verkregen op 7 juni, 2015, van <http://www.nji.nl/Hechting-en-hechtingsproblemen>.

- Nicolai, N. (2001). Hechting en psychopathologie: een literatuuroverzicht. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 43(5), 333-342.
- Richardson, G. E. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology*, 58, 307-321.
- Rutten, B. P. F., Hammels, C., Geschwind, N., Menne-Lothmann, C., Pishva, E., Schruers, K., . . . Wichers, M. (2013). Resilience in mental health: Linking psychological and neurobiological perspectives. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 128, 3-20.
- Rutter, M. (1985). Resilience in the face of adversity: Protective factors and resistance to psychiatric disorder. *British Journal of Psychiatry*, 147, 598-611.
- Rutter, M. (1995). Clinical implications of attachment concepts: Retrospect and prospect. *Journal of Child Psychology & Psychiatry*, 36(4), 549-571.
- Schuengel, C., Venmans, J., IJzendoorn, R. van, & Zegers, M. (2006). *Gehechtheidsstrategieën van zeer problematische jongeren. Onderzoek, diagnostiek en methodiek*. Amsterdam, Nederland: SWP.
- Shoshani, A., Nakash, O., Zubida, H., & Harper, R. A. (2014). Mental health and engagement in risk behaviors among migrant adolescents in Israel: The protective functions of secure attachment, self-esteem, and perceived peer support. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 12, 233-249.
- Stacey, P. D. (2006). Early childhood attachment factors as a protective factor: Comparing resilient and non-resilient siblings. *Journal of Evidence-Based Social Work*, 3,(2), 49-65.
- Strauss, B., Brix, C., Fisher, S., Leppert, K., Füller, J., Roehrig, B., . . . Wendt, T. G. (2007). The influence of resilience on fatigue in cancer patients undergoing radiation therapy (RT). *Journal of Cancer Research and Clinical Oncology*, 133(8), 511-518.
- Svanberg, P. O. (1998). Attachment, resilience and prevention. *Journal of Mental Health*, 7, 543-578.
- Thompson, R. A. (1999). Early attachment and later development. In J. Cassidy, & P. R. Shaver (Ed.), *Handbook of attachment* (pp. 265-286). New York, NY: Guilford Press.
- Wei, M., Liao, K., Ku, Y., & Schaffer, P. A. (2011). Attachment, self-compassion, empathy, and subjective well-being among college students and community adults. *Journal of Personality*, 79, 191-221.
- Werner, E. E., & Smith, R. S. (2001). Journeys from childhood to midlife: Risk, resilience, and recovery. *Pediatrics*, 114(2), 492.
- Winkler, A. (2014). Resilience as reflexivity: A new understanding for work with looked-after

children. *Journal of Social Work Practice: Psychotherapeutic Approaches in Health, Welfare and the Community*, 28(4), 461-478.